

Πρεβεζάνικα Χρονικά

Αρ. 47-48 (2011)

ΠΡΕΒΕΖΑΝΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ, 47-48 (2011)

**Ο Πόλεμος των λέξεων και των εικόνων.
Τεκμήρια για τις βενετικές επιχειρήσεις στον
Αμβρακικό κόλπο κατά τα έτη 1716 και 1717**

Δημοσθένης Αρ. Δόνος

doi: [10.12681/prch.28557](https://doi.org/10.12681/prch.28557)

Copyright © 2021, Δημοσθένης Αρ. Δόνος

Άδεια χρήσης [Creative Commons Αναφορά 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Δόνος Δ. Α. (2021). Ο Πόλεμος των λέξεων και των εικόνων. Τεκμήρια για τις βενετικές επιχειρήσεις στον Αμβρακικό κόλπο κατά τα έτη 1716 και 1717. *Πρεβεζάνικα Χρονικά*, (47-48), 42-102.
<https://doi.org/10.12681/prch.28557>

*ΕΙΚΟΝΑ 1: Ανδριάντας του στρατάρχη
Johann Matthias Reichsgraf von der Schulenburg.
Έργο του γλύπτη Antonio Corradini. Ιδρύθηκε από τη Βενετική Δημοκρατία
έξω από το παλαιό φρούριο Κέρκυρας για τον εν ζωή τιμώμενο προς αναγνώριση
της προσφοράς του στη λύση της οθωμανικής πολιορκίας της νήσου το 1716
(Φωτογραφικό αρχείο συγγραφέα)*

Δημοσθένης Α. ΔΟΝΟΣ*

Ο πόλεμος των λέξεων και των εικόνων

*Τεκμήρια για τις βενετικές επιχειρήσεις
στον Αμβρακικό κόλπο κατά τα έτη 1716 και 1717¹*

Α. Εισαγωγικά

Οσοι ασχολούνται με την τοπική ιστορία –και ιδιαίτερα περιοχών που δεν έχουν ακόμη αποτελέσει αντικείμενο ευρείας και μακρόχρονης επιστημονικής εξέτασης– έχουν θεμελιώδη υποχρέωση να κάνουν γνωστές όσο το δυνατόν περισσότερες μαρτυρίες για τα επιμέρους θέματα. Η συστηματική ανασύνθεση ιστορικών περιόδων προϋποθέτει την ύπαρξη ενός ικανού σώματος πηγών που επιτρέπει αφενός τον έλεγχο των μεμονωμένων τεκμηρίων, διευκολύνει αφετέρου την ένταξη τοπικών γεγονότων στο πλατύτερο πλαίσιο της γενικής ιστορίας. Υπό αυτήν την έννοια, η παρούσα εργασία σχετικά με τις καταλήψεις Πρέβεζας και Βόνιτσας το 1717 από τους Βενετούς αποτελεί συνέχεια παλαιότερης και αυτονόητη συμπλήρωσή της. Ήδη στο τέλος εκείνης της προσπάθειας σημειώναμε: «Κλείνοντας, επιβάλλεται να θυμίσουμε ότι η συστηματική έρευνα των αρχειακών πηγών μπορεί να αποδώσει σημαντικά αποτελέσματα σε θέματα τόσο της ευρύτερης όσο και της τοπικής ιστορίας. Έτσι, τα γεγονότα που περιγράφηκαν σε αυτή την εργασία μπορούν να εμπλουτιστούν με περαιτέρω έρευνα και αξιοποίηση των

* Ο Δημοσθένης Α. Δόνος είναι Αρχαιολόγος, Δρ. Πανεπιστημίου J.W. Goethe της Φραγκφούρτης.

¹ Ευχαριστίες: Δημοσιεύοντας το 2005 το πρώτο μου άρθρο στα *Πρεβεζάνικα Χρονικά* δεν μπορούσα να υποψιαστώ ότι αυτό θα ήταν μόνον η αρχή μίας μακρόχρονης συνεργασίας. Μου δίνεται, λοιπόν, η ευκαιρία να ευχαριστήσω τη διεύθυνση της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Πρέβεζας για τη φιλοξενία των εργασιών μου στο οικείο περιοδικό. Πριν από έξι χρόνια, όπως και στο ανά χείρας τεύχος, αντικείμενο αποτελούσαν οι επιχειρήσεις των Βενετών στον Αμβρακικό το έτος 1717· τούτο προσδίδει στην περίπτωση μία προσωπική επετειακή διάσταση, με αφορμή την οποία θέλω να εκφράσω τις βαθύτερες ευχαριστίες μου στον Νίκο Δ. Καράμπελα, τον άνθρωπο που με τη φιλικότητα και επιμονή του με μύησε στη γοητευτική περιπέτεια της ενασχόλησης με την ιστορία της Πρέβεζας. – Ευχαριστίες οφείλονται στο Κρατικό Αρχείο του Μάρμπουργκ (Hessisches Staatsarchiv Marburg) για την άδεια δημοσίευσης του χαρτογραφικού υλικού που παρουσιάζεται στη συνέχεια (αρ. αδείας: Tgb. Nr. II/141/2012/Kli/Fr, 02.02.2012).

διαθέσιμων πηγών».² Αυτή η υπόσχεση πραγματοποιείται, τουλάχιστον εν μέρει, εδώ. Τρεις νέες γραπτές πηγές επιβεβαιώνουν, αναιρούν ή διορθώνουν τα εκεί διατυπωμένα, σχετικά με το 1717 συμπεράσματα: επιπλέον, η εξέταση της αποτυχημένης εκστρατείας στον Αμβρακικό το προηγούμενο έτος μάς δίνει την ευκαιρία καλύτερης ανασκόπησης της περιόδου και τη δυνατότητα να κρίνουμε τις πηγές εντός ενός ευρύτερου χρονικού και ιστορικού πλαισίου.

Σε όσα ακολουθούν, θα συζητηθούν εν πρώτοις τα σχετικά αποσπάσματα βιβλίου που καταγράφει τα ενθυμήματα του υπεύθυνου για τις επιχειρήσεις Γερμανού στρατάρχη Johann Matthias Graf von der Schulenburg, στη συνέχεια τα αντίστοιχα στοιχεία από το βιβλίο του Girolamo Ferrari περί τον τελευταίο Βενετοτουρκικό πόλεμο που θέτει στο επίκεντρο τον έτερο των πρωταγωνιστών, τον Ιταλό γενικό καπετάνιο Andrea Pisani, και, τέλος, οι σύγχρονες με τα γεγονότα καταχωρήσεις της γαλλόφωνης περιοδικής έκδοσης *Mercure historique et politique* της Χάγης. Βασικός στόχος είναι η πληρέστερη ανασύσταση των επιχειρήσεων, πράγμα στο οποίο θα συμβάλει και η παράλληλη παρουσίαση χαρτογραφικού υλικού που εντοπίσαμε στο γερμανικό αρχείο του Marburg. Φυσικό και αναγκαίο επακόλουθο αυτής της ανάλυσης είναι η αντιπαραβολή και κριτική συζήτηση των πηγών, ώστε να διαφανεί αφενός η λειτουργία τους ως προς τους σύγχρονους με αυτές αποδέκτες τους, η σημασία τους αφετέρου για τη μελέτη της τοπικής ιστορίας. Για την καλύτερη κατανόηση και χρήση τους από άλλους μελετητές, θεωρήθηκε σκόπιμο να παρατεθούν τα προς συζήτηση κειμενικά και εικονιστικά τεκμήρια στην πλήρη έκτασή τους. Είναι οφθαλμοφανές, βέβαια, ότι η ταυτόχρονη ανάγνωση του παλαιότερου πονήματός μας είναι επιβεβλημένη, πόσω μάλλον που εκεί παρουσιάζεται περαιτέρω υλικό βάσει του οποίου έγινε η πρώτη ανασύνθεση των επιχειρήσεων και στο οποίο παραπέμπουμε πολλακίς στην ανά χειράς εργασία: εκεί μεταγράφεται και το κείμενο της σχετικής με τα γεγονότα του 1717 έκθεσης (στο εξής: *Relation*) με πλήρη μετάφρασή της. Παρότι κάποιες επαναλήψεις είναι αναπόφευκτες, ελπίζουμε ότι το κέρδος από την παράλληλη παρουσίαση των μαρτυριών και από τον ανάλογο απολογισμό προόδου θα τις υπερκαλύψει.

² ΔΟΝΟΣ 2005, 43.

Β. Τρεις αφηγήσεις των βενετικών επιχειρήσεων στον Αμβρακικό – Παρουσίαση των πηγών

Ο τελευταίος Βενετοτουρκικός πόλεμος (1714-1718) θα αγγίξει την περιοχή του Αμβρακικού κόλπου σχετικά αργά.³ Μόλις τον Οκτώβριο του 1716 –αφού τον Αύγουστο του ίδιου έτους είχε αποκρουστεί η μεγάλη τουρκική επίθεση στην Κέρκυρα και λίγο πριν ξεκινήσει η επιχείρηση οι Οθωμανοί είχαν εγκαταλείψει τη Λευκάδα– αποφασίστηκε επίθεση στα φρούρια Πρέβεζας και Βόνιτσας υπό την καθοδήγηση του ναυάρχου Andrea Pisani και του στρατάρχη Johann Matthias Graf von der Schulenburg, η οποία όμως κατέληξε σε παταγώδη αποτυχία και αποχώρηση των Βενετών. Επανερχόμενες οι βενετικές δυνάμεις και οι σύμμαχοί τους έναν χρόνο αργότερα, τον Οκτώβριο του 1717, έθεσαν –υπό την ίδια ηγεσία, με συγκροτημένο σχέδιο και μετά από σχετικά ολιγοήμερες επιχειρήσεις– αμφότερα τα φρούρια και τις συνανήκουσες περιοχές υπό τον έλεγχό τους. Οι τρεις πηγές που παρουσιάζονται εδώ εξιστορούν, καθεμία από την οικεία οπτική γωνία, αυτά τα γεγονότα: προς διευκόλυνση του αναγνώστη αλλά και του σχολιασμού που θα επακολουθήσει, σε αυτή την ενότητα αποδίδονται κατά το δυνατόν συνοπτικότερα τα κύρια σημεία των κειμένων, τα οποία παρατίθενται αυτούσια στα παραρτήματα.⁴

1. Leben und Denkwürdigkeiten Johann Mat[t]hias Reichsgrafen von der Schulenburg, 1834 (παράρτημα 1)

Το δίτομο έργο των ενθυμημάτων του στρατάρχη Schulenburg εκδόθηκε ογδόντα επτά χρόνια μετά τον θάνατό του στη Λειψία και, όπως επισημαίνεται και στον τίτλο, έχει συνταχθεί βάσει πρωτοτύπων πηγών από το αρχείο του. Αν και δεν αναφέρεται ρητά, συντάκτης του έργου ήταν ο Friedrich Albrecht Graf von der Schulenburg-Klosterroda (1772-1853), ο οποίος διετέλεσε διπλωμάτης –μεταξύ άλλων στην Αγία Πετρούπολη και τη Βιέννη– και

³ Το θέμα του τελευταίου Βενετοτουρκικού πολέμου –τουλάχιστον από γεγονοτολογικής πλευράς– έχει καλυφθεί διεξοδικά στη μονογραφία του Δ. Χατζόπουλου που κυκλοφόρησε στη Γαλλική το 1999 και στη συνέχεια σε ελληνική μετάφραση, στην οποία παραπέμπουμε εδώ: ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΣ 2002· για το γενικό πλαίσιο του πολέμου με στοιχειώδεις βιβλιογραφικές παραπομπές βλ. και ΔΟΝΟΣ 2005, 23 με υποσημ. 9· βλ. επίσης SETTON 1991, 426 κ.ε.· πρβλ. πρόσφατα ΤΟΤΤ 2011, κυρίως 159 κ.ε., όπου δίνεται έμφαση στη συμμετοχή γερμανικών στρατευμάτων στα γεγονότα, πράγμα που παρουσιάζει ενδιαφέρον στα παρόντα συμφραζόμενα. Βεβαίως, με εξαίρεση τον Χατζόπουλο (πρβλ. παρακάτω), οι επιχειρήσεις στον Αμβρακικό κόλπο παρουσιάζονται στην ως άνω βιβλιογραφία επιγραμματικά.

⁴ Πρβλ. την αναλυτική παρουσίαση των γεγονότων του 1717 στο ΔΟΝΟΣ 2005.

φυσικά ήταν μέλος του οίκου von der Schulenburg.⁵ Το έργο παρακολουθεί αυστηρά χρονολογικά την πορεία του στρατάρχη από τη γέννησή του το 1661 εφεξής, παραθέτοντας με την ολοκλήρωση επιμέρους βιογραφικών περιόδων και αυτούσιο αρχειακό υλικό.⁶ Καθώς θα επανέλθουμε στην αξιολόγηση των ενθυμημάτων σε επόμενη ενότητα, αρκούμαστε να σημειώσουμε ότι σε αυτά υιοθετείται η οπτική γωνία του στρατάρχη, ή ακριβέστερα εκείνη που ο συγγενής του, εκδίδοντας *postum* τα κατάλοιπά του, θεώρησε πως του αρμόζει.

Το πρώτο μέρος του δεύτερου τόμου αφιερώνεται στον Βενετοτουρκικό πόλεμο καθώς τον Οκτώβριο του 1715 ο Schulenburg διορίζεται επικεφαλής του στρατού της βενετικής Δημοκρατίας.⁷ Τα σχετικά με τον Αμβρακικό αποσπάσματα ξεκινούν το φθινόπωρο του 1716, αφού έχουν προηγηθεί η αναλυτική περιγραφή της πολιορκίας της Κέρκυρας και αναφορές στη βενετική κατάληψη του Βουθρωτού και στην αναστολή της επιχείρησης κατάληψης της Μεθώνης.⁸

Αφού αφέθηκαν 20 πλοία στο νησί Σαπιέντζα, ο Pisani με τον στόλο απέπλευσε για τη Ζάκυνθο. Στις 13 Οκτωβρίου ανακαταλαμβάνεται η Λευκάδα που λίγο πριν είχε εγκαταλειφθεί από τους Οθωμανούς και χρησιμοποιείται ως ορμητήριο για την κατάληψη Πρέβεζας και Βόνιτσας. Ακολουθεί κατάτλιση σχετικά με τη γεωγραφική θέση των δύο φρουριών απέναντι από τη Λευκάδα και την κατάστασή τους. Γίνεται σαφής διαχωρισμός των φρουριών Μπούκας και Αγίου Ανδρέα με την ονομασία Παλαιά και Νέα Πρέβεζα και τη διευκρίνιση ότι το πρώτο βρίσκεται σε ερειπιώδη κατάσταση, ενώ το δεύτερο είναι οχυρωμένο· στις τρεις πλευρές περιβάλλεται από μεγάλη πεδιάδα· το οχυρό αποτελεί ένα κανονικό τετράγωνο, του οποίου οι τέσσερις γωνίες είναι ενισχυμένες με πυργοειδείς προμαχώνες· στους πρόποδες του φρουρίου υπάρχει τάφος· όλα βρίσκονται σε καλή κατάσταση, με πασσαλόφραξη, ενώ περίπου 400-500 στρατιώτες και 30 πυροβόλα υποστηρίζουν την άμυνα του οχυρού. Ακολουθεί περιγραφή του φρουρίου Βόνιτσας, το οποίο βρίσκεται σε ένα ύψωμα και προς την πλευρά της στεριάς έχει τριπλά τείχη με ενδιάμεσες τάφρους και προμαχώνες. Όλα αυτά, σε συνδυασμό με πρόσφατες αμυντικές ενισχύσεις του, καθιστούν το φρούριο άπαρτο από τα ανατολικά και τη στεριά. Παρεμβάλλεται η παρατήρηση ότι στην είσοδο αυ-

⁵ Για τον συγγραφέα του έργου βλ. POTEN 1891.

⁶ Για μία σύγχρονη βιογραφία του Schulenburg, με ένταξη στο αντίστοιχο ιστορικό πλαίσιο και συχνές παραπομπές στα ενθυμήματα πρβλ. SCHMIDT 1991.

⁷ SCHULENBURG 1834, 2, 3-152: «Erste Abteilung (1715-1718)».

⁸ Για την περιγραφή των σχετικών με την Κέρκυρα –όπου παρατίθεται και η αυτόγραφη αναλυτική έκθεση πεπραγμένων του στρατάρχη–, το Βουθρωτό και τη Μεθώνη βλ. SCHULENBURG 1834, 2, 24 κ.ε.

τού του κόλπου κρίθηκε η τύχη τού τότε πολιτισμένου κόσμου με την περιφημη ναυμαχία του Ακτίου.

Στο διάστημα 14-18 Οκτωβρίου αποβιβάζονται 1.000 άνδρες στο Νυδρί (Climino) και ο στόλος παραμένει στο Πόρτο-Δέματα. Την 21^η έξι ελαφρά σκάφη εισέρχονται στον Αμβρακικό, αλλά η επιδείνωση του καιρού δημιουργεί προβλήματα. Μόλις την 24^η, με την ανάλογη καιρική βελτίωση, συνεχίζεται η προσπάθεια με 17 γαλέρες, μία γαλεότα και περίπου 40 με 50 λέμβους, η οποία αποδεικνύεται επίπονη λόγω των αβαθών νερών, της στενότητας του αύλακος, αλλά και του καταιγισμού πυρών από το οχυρό της Πρέβεζας που σφυροκοπούν για ένα διάστημα 500 βημάτων τα πλοία· μόλις το μεσημέρι αφικνείται ο στόλος στη Βόνιτσα.

Δεδομένης της συνολικής κατάστασης, ο στρατάρχης είναι της άποψης να ανασταλεί η επιχείρηση, όμως –όπως σημειώνεται– η εγωιστική στάση του γενικού καπετάνιου Pisani, που επιθυμούσε διακαώς να σημειώσει ο κατά τα άλλα μέχρι τότε ελάχιστος διακεκριμένος στόλος πριν από το τέλος της εκστρατευτικής περιόδου κάποια επιτυχία, οδηγεί στη συνέχισή της. Για τον συγγραφέα των ενθυμημάτων είναι προφανές ότι η μεγάλη αναγνώριση που απέκτησε ο Schulenburg με τη σωτηρία της Κέρκυρας δημιουργούσε αισθήματα ζηλοφθονίας στον ναύαρχο.

Το εκστρατευτικό σώμα αποτελείται από δύναμη πεζικού 2.600 ανδρών, έξι πυροβόλων διαφορετικού διαμετρήματος και τεσσάρων ολμοβόλων. Μολαταύτα γίνεται ορατή η έλλειψη πολεμοφοδίων και τροφίμων. Στις 26 Οκτωβρίου αρχίζουν να βάλουν τα τέσσερα ολμοβόλα, παραταγμένα σε δύο συστοιχίες· οι αμυνόμενοι όμως πλήττουν ικανό αριθμό των επιτιθέμενων μέσα σε χαρακώματα στρατιωτών. Καθώς ο βομβαρδισμός δεν φέρνει αποτέλεσμα, ο Pisani προσπαθεί μέσω τελεσιγράφου να επιτύχει παράδοση του φρουρίου, στο οποίο οι αμυνόμενοι απαντούν με πυρά στους επίδοξους διαπραγματευτές. Ένα μέρος του στρατού αποχωρεί άπρακτο πριν από τα ξημερώματα της 30^{ης} του μηνός, ώστε να αποφευχθούν οι κανονιοβολισμοί από το φρούριο Πρέβεζας. Ενώ ο στρατάρχης πλέει νωρίτερα με μία φελούκα στη Λευκάδα, ο υπόλοιπος στρατός με τον γενικό καπετάνιο φθάνει εκεί μέχρι τις 31 Οκτωβρίου, μη αποφεύγοντας τελικά κάποιες μικρές απώλειες από τα πυρά του πρεβεζάνικου φρουρίου. Μέχρι τον Δεκέμβριο ο Schulenburg ασχολείται με την ενίσχυση των φρουρίων Κέρκυρας και Λευκάδας.

Μόλις έναν χρόνο αργότερα, τον Οκτώβριο του 1717, λαμβάνεται η απόφαση να επαναληφθεί η επίθεση στον Αμβρακικό, στην οποία τα ενθυμήματα Schulenburg αφιερώνουν αρκετό χώρο.⁹ Ξεκινούν με την περιγραφή του εκστρατευτικού σώματος: Τη νύχτα της 15^{ης} προς 16^η του μηνός αποπλέει

⁹ Για τα γεγονότα του μεσοδιαστήματος βλ. ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΣ 2002, σποράδην· ΔΟΝΟΣ 2005, 23 κ.ε.· ΤΟΔΤ 2011, 160 κ.ε.

νηοπομπή από την Κέρκυρα με προορισμό τη Λευκάδα, όπου μεταφέρονται πέντε γερμανικά συντάγματα, δύο ιταλικά και πέντε σκλαβονικά μικρότερης δύναμης, δηλαδή συνολικός αριθμός 5.000 πεζικαρίων. Συνδράμονται από δύο λόχους δραγόνων (δηλαδή ελαφρά οπλισμένων ιππέων) των 50 ανδρών καθώς και από βοηθητικό προσωπικό 300 ανδρών, μεταξύ αυτών και σκαπανέων. Το πυροβολικό διαθέτει οπλισμό οκτώ τεμαχίων διαμετρήματος 50 λιβρών, τεσσάρων των 30 και τεσσάρων των 20, οκτώ με δέκα κινητών πυροβόλων και οκτώ ολμοβόλων καθώς και επαρκή πολεμοφόδια.

Η απόβαση στην Πρέβεζα λαμβάνει χώρα τη 19^η Οκτωβρίου. Αμέσως ανοίγονται ορύγματα και τοποθετούνται δύο συστοιχίες πυροβολικού που αναγκάζουν τους αμυνόμενους να ζητήσουν παράδοση κατά την 22^η. Οι Οθωμανοί επιθυμούν να αποχωρήσουν, πράγμα που οι επιτιθέμενοι δέχονται εάν ο πασάς της Πρέβεζας ζητήσει με επιστολή του στους ομόδοξούς του παράλληλη παράδοση του φρουρίου Βόνιτσας. Τελικά, τη νύχτα η απαρτιζόμενη από 600 άνδρες και 80 άλογα φρουρά επιχειρεί έξοδο και κινείται παράλληλα με τον αύλακα, με κατεύθυνση την Άρτα. Ένα προκεχωρημένο φυλάκιο Σκλαβούνων τους αντιλαμβάνεται και σημαίνει συναγερμό. Στο μεταξύ, οι Τούρκοι διασπούν την τριπλή γραμμή του στρατοπέδου προς ένα δάσος, όμως με απώλεια των δύο τρίτων της δύναμής τους σε νεκρούς και τραυματισμένους.

Το φρούριο έπεσε αμαχητί στους συμμάχους: βρέθηκαν 32 πυροβόλα και επανδρώθηκε με 400 άνδρες, κατά το ήμισυ Ιταλούς και κατά το έτερο ήμισυ Σκλαβούνους, υπό την ηγεσία του συνταγματάρχη Cortese. Οι συμμαχικές απώλειες έφθασαν στους 60 νεκρούς και τραυματίες: ανάμεσα στους πρώτους ο συνταγματάρχης von Bombach, του Α΄ Συντάγματος Waldeck, και ο Σκλαβούνος συνταγματάρχης Rosani.

Στρατός και εξοπλισμός επιβιβάζονται την 24^η στα πλοία με προορισμό τη Βόνιτσα, αλλά λόγω σφοδρών ανέμων αφικνούνται μόλις την 27^η. Η επίθεση αποφασίζεται να γίνει από τα βόρεια, μετά από αυτοψία του Schulenburg. Παρουσιάζεται για άλλη μία φορά η γεωγραφική θέση του οχυρού στο ύψωμα και σημειώνεται η ύπαρξη του μικρού οικισμού στους δυτικούς πρόποδες του. Επίσης, περιγράφεται η ύπαρξη μίας μικρής χερσονήσου βόρεια του φρουρίου, όπου υπάρχει και ένα ορθόδοξο εκκλησίδιο, από την οποία θα βομβαρδιστεί από 1^{ης} Νοεμβρίου το φρούριο και ο οικισμός μέσω δύο συστοιχιών, η μία των τεσσάρων πυροβόλων των 30 λιβρών και τεσσάρων ολμοβόλων και η άλλη των έξι όπλων μικρότερου διαμετρήματος. Το οχυρό υπερασπίζονται 2.500 στρατιώτες και 500 ιππείς.

Όταν ο πασάς στρατοπεδεύει σε χώρο νότια του φρουρίου, ο στρατάρχης αποφασίζει να επιτεθεί από ξηράς προβαίνοντας σε δεύτερη απόβαση και δίνοντας εντολή στον αξιωματικό Martinoni να συνεχίσει το σφυροκόπημα του οχυρού. Νωρίς τη 2^η Νοεμβρίου αποβιβάζονται πέντε γερμανικά και δύο

ιταλικά συντάγματα, 800 Σκλαβούνοι, 80 δραγόνι και 60 σκαπανείς, εν συνόλω 3.540 άνδρες, σε μία μικρή πεδιάδα που τη διασχίζει ένας χείμαρρος με δύο γέφυρες και χωρίζει τους αποβαίνοντες από τους παραταγμένους Τούρκους. Καθώς οι τελευταίοι επιτίθενται στην αριστερή πτέρυγα με σκοπό να την κυκλώσουν, ο στρατάρχης την ενισχύει με γρεναδιέρους. Έξι συντάγματα επιτίθενται, ενώ ένα εκ των ιταλικών και 800 Σκλαβούνοι φυλάσσουν τον χώρο απόβασης. Οι Οθωμανοί υποχωρούν στο στρατόπεδο κοντά στο φρούριο και ο στρατάρχης βρίσκει την ευκαιρία να περάσει τις γέφυρες και να αντεπιτεθεί. Τότε εκείνοι κατευθυνόμενοι προς τους επιτιθέμενους κάνουν ένα ξαφνικό ελιγμό προς τα δεξιά και υποχωρούν προς τα γύρω υψώματα. Ταυτόχρονα, οι Έλληνες και άλλοι στρατιώτες πλησιάζουν με ελαφρά οχήματα τον οικισμό και το φρούριο και τα καταλαμβάνουν εύκολα καθώς είναι εγκαταλελειμμένα. Γρεναδιέροι υπό τον στρατηγό Sala βρίσκουν στο φρούριο πολλές προμήθειες, 28 κανόνια, 6 ολμοβόλα και άλλα 40 για ρίψη λίθων· στο λιμάνι βρίσκονται οχτώ γαλεότες και 28 μεταφορικά σκάφη που είχαν χρησιμοποιηθεί στην πολιορκία της Κέρκυρας, ενώ εντοπίστηκε η σκευή του πασά καθώς και χρήματα.

Οι απώλειες των συμμάχων ανέρχονται σε 60 νεκρούς και 100 τραυματίες. Ελπίζεται να ελεγχθεί η περιοχή του Ξηρόμερου για την είσπραξη φόρων. Στο διάστημα από 3 ως 11 Νοεμβρίου επισκευάζονται τα φρούρια, ενώ την 11^η του μηνός ο στρατάρχης μεταβαίνει στην Πρέβεζα όπου διαμένει μέχρι την 14^η. Για τη φύλαξη του κάθε φρουρίου διατίθενται από 600 άνδρες καθώς και 80 δραγόνι στη Βόνιτσα και 20 στην Πρέβεζα· τη θαλάσσια οδό φυλάσσουν τέσσερις γαλέρες και τρεις γαλεότες. Ο γενικός προνοητής Loredan αναλαμβάνει την επιστασία, ενώ την 16^η ο Schulenburg επιστρέφει στην Κέρκυρα.

Τα δύο φρούρια αναφέρονται ξανά, καθώς υπάρχουν σκέψεις να ανατιναχθούν για να μην πέσουν στα χέρια των εχθρών. Στις αρχές του 1718 το θέμα επανέρχεται· ο Pisani και ο αντιναύαρχος Diebo είναι της άποψης να καταστραφούν, ενώ ο Schulenburg επιμένει να προστατευθούν Λευκάδα, Πρέβεζα και Βόνιτσα με 2.000 άνδρες, αλλιώς η εγκατάλειψη θα ενθαρρύνει τους εχθρούς να επιστρέψουν. Η άποψη του στρατάρχη τελικώς επικρατεί, ο ίδιος μεταβαίνει και παραμένει στην Πρέβεζα από την 3^η ως την 28^η Μαρτίου ασχολούμενος με την ενίσχυση του οχυρού. Τοιουτοτρόπως σταματούν και κάποιες προσπάθειες ανακατάληψης που επιχειρεί ο πασάς της Άρτας.

2. *Girolamo Ferrari, Delle Notizie Storiche della Lega tra l'imperatore Carlo VI e la Repub[b]lica di Venezia, 1723 (παράρτημα 2)*

Η δεύτερη περιγραφή που παρουσιάζουμε προέρχεται από το βιβλίο του Ιταλού ιστορικού Girolamo Ferrari, το οποίο αφιερώνεται εξολοκλήρου στην

εξιστόρηση του τελευταίου Βενετοτουρκικού πολέμου σε όλα τα μέτωπά του. Αποτελείται από τέσσερα μέρη (βιβλία) και παρουσιάζει κατ' έτος τα γεγονότα από το 1714 μέχρι τη συνθήκη του Πασσάροβιτς (1718), πραγματευόμενο στην πραγματικότητα το χρονικό φάσμα από το 1697 μέχρι το 1722. Το βιβλίο εντάσσεται, έμμεσα ή άμεσα, στην παράδοση της επίσημης βενετικής ιστοριογραφίας και, φυσικά, εξιστορεί τα γεγονότα από την οπτική γωνία της Γαληνοτάτης, ενώ από πλευράς των πρωταγωνιστών εξαιρεί τον Andrea Pisani, όπως θα δείξουμε παρακάτω. Δημοσιεύθηκε το 1723, ενώ γνώρισε και μία δεύτερη έκδοση το έτος 1736.

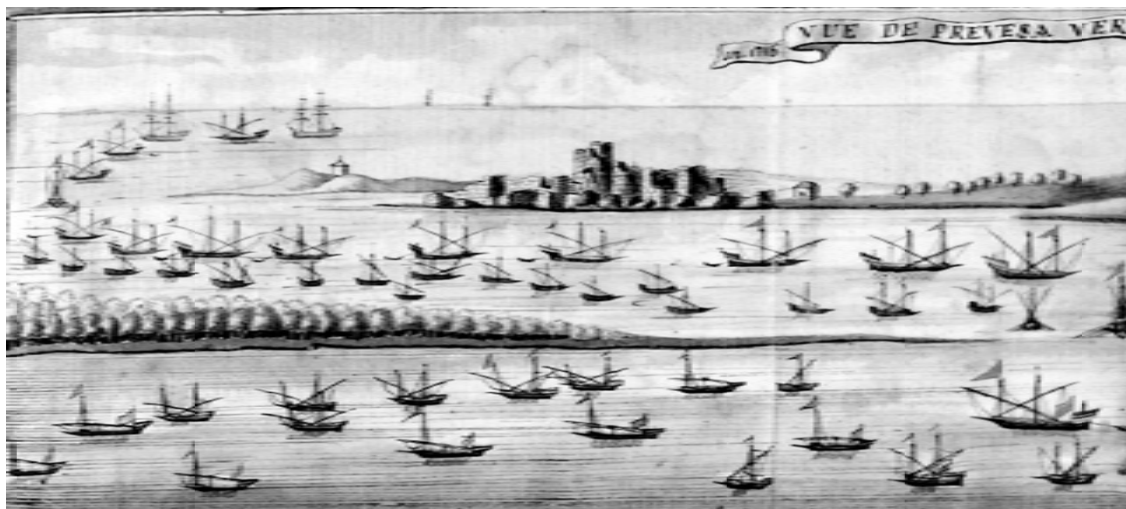
Ο Ferrari δεν αναφέρεται στα γεγονότα του Αμβρακικού το 1716, ενώ τα τεκταινόμενα του επομένου έτους παρατίθενται στο τρίτο βιβλίο, μετά την εξιστόρηση της αποτυχημένης πολιορκίας τού Antivari (Μαυροβούνιο) από τον γενικό προνοητή Mocenigo.¹⁰ Η αφήγηση ξεκινά με την απόφαση του γενικού καπετάνιου να μην εμπλακεί στο Antivari, αντ' αυτού όμως να επιχειρήσει την κατάληψη των φρουρίων Πρέβεζας και Βόνιτσας που ελέγχουν τον κόλπο και αποτελούν αμυντικά αναχώματα του φρουρίου Λευκάδας. Σημειώνεται ότι οι Οθωμανοί κατά τη διάρκεια των αιώνων συνεχώς εποφθαλμιούσαν την Πρέβεζα και ότι ο Βενετός αρχιστράτηγος Francesco Morosini θεωρούσε πάντοτε το φρούριο Πρέβεζας τη σημαντικότερη κατάκτησή του, παρότι οι Τούρκοι με τη συνθήκη του Κάρλοβιτς πέτυχαν την κατεδάφισή του.

Ο Pisani, πηγαίνοντας στην Κέρκυρα, δίνει διαταγή να τεθούν 6.000 στρατιώτες υπό τις διαταγές του Schulenburg, των στρατηγών Rossi και Sala και των ταγματάρχων μάχης Costanti και Martinosi, και τη 18^η Οκτωβρίου φθάνει σε απόσταση τεσσάρων μιλίων από την Πρέβεζα. Τριακόσιοι Δαλματίνοι υπό τον Sala αποβιβάζονται πρώτοι και στη συνέχεια ο υπόλοιπος στρατός υπό τους Schulenburg και Carlo Pisani, ο οποίος αναλαμβάνει προνοητής. Δίδεται διαταγή να καταληφθεί ο λόφος του Μεχμέτ-Εφέντη και ένα μικρό τζαμί σε απόσταση βολής από το φρούριο, αλλά βγαίνοντας οι Τούρκοι απωθούν τους επιτιθέμενους, καθώς τρέπονται σε φυγή οι Έλληνες που βρίσκονταν πλησίον τους κοντά στην ακτή, ενώ σκοτώνονται ή τραυματίζονται πολλοί στρατιώτες των συμμάχων, μεταξύ αυτών και οι αξιωματικοί Drascovich και Corponese. Μετά ταύτα και υπό τις ομοβροντίες κανονιών και μουσκέτων αρχίζει η διάνοιξη χαρακωμάτων υπό τον μηχανικό Maimbon, κατά τη διάρκεια της οποίας πέφτει νεκρός ο συνταγματάρχης Bombach του Α' Συντάγματος Waldeck, ενώ παρ' ολίγον να χτυπηθεί θανάσιμα ο Carlo Pisani καθώς ένας υπασπιστής δίπλα του χάνει τη ζωή του από βολή στο κεφάλι. Εν μέσω των αψιμαχιών οι αμυνόμενοι υψώνουν λευκή

¹⁰ Για τη βενετική πολιορκία του Antivari, που λήγει με την αποχώρηση των πολιορκητών στα τέλη του Οκτωβρίου 1717, βλ. FERRARI 1723, 242 κ.ε.· ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΣ 2002, 378 κ.ε.

σημαία ζητώντας να αποχωρήσουν με τη σκευή τους. Η απάντηση είναι ότι, εφόσον πια η κατάληψη του φρουρίου είναι προορισμένη, οι επιτιθέμενοι θα συναινέσουν μόνον εάν ο πασάς διατάξει, ως ιεραρχικά ανώτερος, τον ομόβαθμό του της Βόνιτσας να παραδώσει το φρούριο. Καθώς περνούν δύο ώρες με παράλληλη παύση των εχθροπραξιών, κατισχύει η ελπίδα ότι επίκειται παράδοση των αμυνομένων. Όμως εκείνοι, φοβούμενοι αντίποινα για τις φρικαλεότητες τους στην Πελοπόννησο, επιχειρούν ώρα δύο πρωινή έξοδο και διασπώντας κάποια φυλάκια προς την πλευρά της θάλασσας απέναντι στις γαλεότες παίρνουν, υπό την επιτήρηση των Σκλαβούνων, τον δρόμο προς την Άρτα· στις συμπλοκές σκοτώνονται ο συνταγματάρχης Rosani και ο λοχαγός Slade. Το φρούριο καταλαμβάνεται από τον λοχαγό Giovanni Savaliè με τάγμα γρεναδιέρων, ενώ λαφυραγωγούνται 30 πυροβόλα και άφθονα πολεμοφόδια.

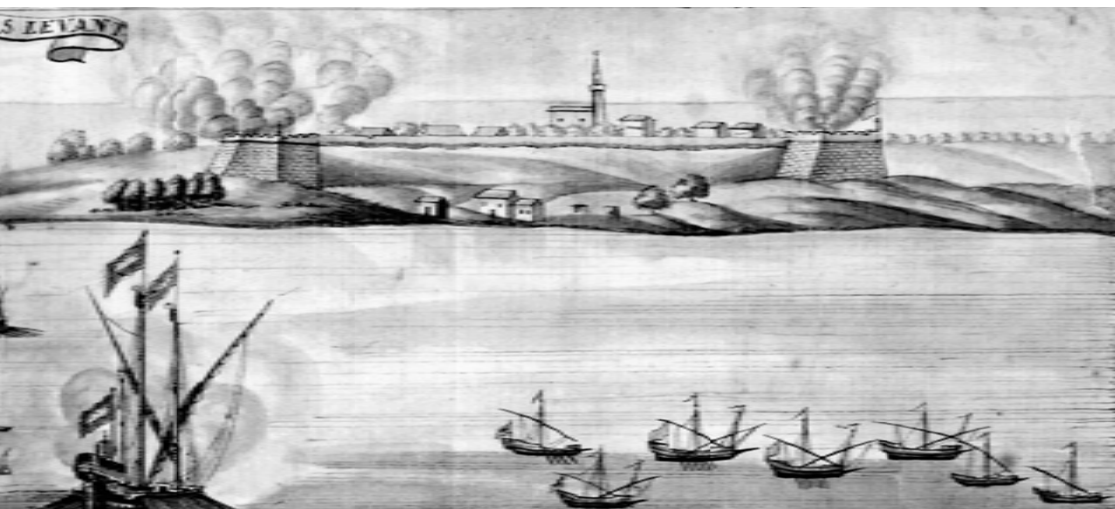
Δίνοντας διαταγή να ενισχυθεί το σώμα με 2.000 άντρες του Ναυτικού, ο γενικός καπετάνιος πηγαίνει στη Βόνιτσα. Το φρούριο εκεί βρίσκεται σε ένα ύψωμα που εποπτεύει ένα λιμάνι με στενή είσοδο, ενώ έλη το προστατεύουν από την πλευρά της στεριάς· διαθέτει τριπλά τείχη χωρίς αναχώματα στα δυτικά, ενώ στην άλλη πλευρά του υψώνεται ένα τζαμί· το υπερασπίζουν κανόνια, 500 πεζικάριοι και 400 ιππείς. Ο καιρός επιτρέπει την απόβαση μόνον στο λιμάνι του Αγίου Μάρκου, όπου Schulenburg και Carlo Pisani διενεργούν αυτοψία. Εγκαθίστανται δύο συστοιχίες, η μία απέναντι στον δυτικό προμαχώνα, η άλλη κοντά στα ερείπια του πύργου Παπα-Γιάννα. Μεταξύ συστοιχιών και φρουρίου βρίσκεται το λιμάνι που προαναφέρθηκε, στο οποίο οι Τούρκοι είχαν καταβυθίσει σκάφη και μεταξύ αυτού και των συστοιχιών, σε απόσταση 300 βημάτων, υπήρχε ένα άλσος που κόπηκε πρόσφατα. Δύο μεγάλα κανόνια είναι στραμμένα προς τη θέση Παπα-Γιάννα, το μεγαλύτερο πρόβλημα, όμως, δημιουργούν οι ομοβροντίες μουσκέτων από τον οικισμό κοντά στο λιμάνι, ο οποίος, τελικά, καταστρέφεται από τις βολές του πυροβολικού. Αντιλαμβανόμενοι οι επικεφαλής ότι από αυτήν τη θέση –και προϊόντος του χειμώνα– δεν θα είναι δυνατή η κατάληψη, αποφασίζουν να κάνουν απόβαση στην άλλη πλευρά της ακτής. Διακόσιοι Σκλαβούννοι αποβιβάζονται τη νύχτα, ενώ 1.000 Έλληνες καταλαμβάνουν τα υψώματα της γύρω περιοχής για να εμποδίσουν πιθανή φυγή των αμυνομένων. Καθώς τα ξημερώματα ο στόλος ξεκινά για απόβαση αρχίζει κανονιοβολισμός από το φρούριο, ενώ Τούρκοι στρατιώτες και ιππείς ξεχύνονται στην ακτή. Καθώς ένας στρατιώτης των συμμάχων πυροβολεί άθελά του, αρχίζει αψιμαχία. Οι Τούρκοι σταματούν την έφοδο όταν αρχίζουν να βάλουν και οι Έλληνες από τα υψώματα. Η απόβαση ολοκληρώνεται ενώ με τη βοήθεια του στρατηγού Sala και συνοδεία δραγόνων και τάγματος γρεναδιέρων Έλληνες προωθούνται στα υψώματα και Γερμανοί οργανώνουν τάγματα μάχης. Οι Τούρκοι οπισθοχωρούν καθώς το στράτευμα παρατάσσεται σε θέση μάχης· τελικά οι Τούρκοι με έναν

ΕΙΚΟΝΑ 2: Σχέδιο από το χειρόγραφο ημερολόγιο του Antonio Paravia βενετικού στόλου από το φρούριο του Αγίου Ανδρέα

ελιγμό φεύγουν από τον δρόμο που οδηγεί στο βουνό. Ο λοχαγός Savaliè με τους γρεναδιέρους του καταλαμβάνει αμαχητί το φρούριο, όπου βρίσκονται 32 κανόνια και έξι ολμοβόλα, ενώ έρχονται στην κατοχή των συμμάχων οκτώ γαλεότες, 28 λέμβοι που χρησιμοποιήθηκαν στην πολιορκία της Κέρκυρας και μία ταρτάνα που είχε βυθιστεί στο στόμιο του λιμανιού.

Η εποχή δεν επιτρέπει τη συνέχιση της εκστρατείας για την κατάληψη της Άρτας και έτσι ο γενικός καπετάνιος δεν δέχεται την εθελούσια απόδοση εισφορών από τους Έλληνες (2.000 τσεκίγια αρχικώς και 1.000 ετησίως) προκειμένου να συνεχίσει. Τα τείχη των δύο φρουρίων επισκευάζονται και ενισχύονται με πυροβόλα υπό τις οδηγίες του Schulenburg, όπως και με την παρουσία των συνταγμάτων Cortese στην Πρέβεζα και Bortuluzi στη Βόνιτσα. Τη γενική επίβλεψη αναλαμβάνει ο έκτακτος προνοητής Λευκάδας Roberto Papasava, ενώ μία μοίρα γαλερών υπό τον προνοητή θάλασσας Foscarì φυλάσσει τον υδάτινο χώρο. Ο γενικός καπετάνιος τιμάται στη Βενετία χριζόμενος ιπότης.

με θέμα τον βομβαρδισμό του εισερχόμενου στον Αμβρακικό κατά τις επιχειρήσεις του 1716 (AMORETTI 2006, 154)

3. *Mercurie Historique et Politique*, 1717-1718 (παράρτημα 3)

Το μηνιαίο γαλλόφωνο περιοδικό εκδιδόταν στη Χάγη της Ολλανδίας σχεδόν επί έναν αιώνα, από το 1686 μέχρι το 1782. Όπως υποδεικνύει ο πλήρης τίτλος του, στόχευε στην ενημέρωση των αναγνωστών του για όλες τις νέες πολιτικές, στρατιωτικές και πνευματικές εξελίξεις της ευρωπαϊκής ηπείρου. Καθώς θα επανέλθουμε παρακάτω, σημειώνουμε εδώ μόνον ότι η χρησιμότητά του ως ιστορική μαρτυρία έγκειται στο γεγονός ότι μεταφέρει από πλειάδα πόλεων με λακωνικό και «ειδησεογραφικό» τρόπο πληροφορίες για εξελίξεις που λάμβαναν χώρα μόλις ελάχιστους μήνες ή και εβδομάδες πριν, δίνοντάς μας τη δυνατότητα αφενός να ανασυνθέσουμε τη συγχρονική με τα τεκταινόμενα εικόνα περί αυτών, να (συγ)κρίνουμε αφετέρου μεταγενέστερες πηγές που έχουν υποστεί κάποια δευτερογενή επεξεργασία.

Σύμφωνα με το τεύχος Δεκεμβρίου 1717, πληροφορίες της 12^{ης} Νοεμβρίου από τη Βενετία αναγγέλλουν την άλωση της Πρέβεζας, η οποία επιβεβαιώνεται με νεότερες της 19^{ης}, καθώς ο αξιωματικός Alessandro Buzali που κατέφθασε με φελούκα και μεταφέρει εχθρικά λάβαρα από εκεί αναφέρει ότι ο στόλος αγκυροβολεί τη 17^η Οκτωβρίου, ο Schulenburg αποβιβάζει τα στρατεύματα και στέλνει ως προφυλακή δύο σώματα Σκλαβούνων και Ελλήνων υπό τον αξιωματικό Martini· ότι διανοίγονται χαρακώματα από δύο μηχανικούς, ότι οι Τούρκοι επιχειρούν δύο επιθέσεις εναντίον Σκλαβούνων και Ελ-

λήνων, αλλά απωθούνται πάλι στο φρούριο· ότι την 21^η –μετά από ρίψη εκρηκτικών στους Βενετούς με σκοπό να τους ανατινάξουν και καθώς δεν πετυχαίνουν τα αναμενόμενα αποτελέσματα– υψώνουν λευκή σημαία για να παραδοθούν· ότι ο γενικός καπετάνιος καθιστά σαφές πως το μόνον που μπορούν να περιμένουν είναι να συλληφθούν ως αιχμάλωτοι πολέμου· ότι ο πασάς επιχειρεί κατά τη διάρκεια της νύχτας έξοδο με τη φρουρά περίπου 600-700 ανδρών, προκειμένου να διασπάσει ένα στρατόπεδο των επιτιθέμενων· ότι οι τελευταίοι τους αντιλαμβάνονται έγκαιρα και στη συμπλοκή σκοτώνεται ή πιάνεται αιχμάλωτο το μεγαλύτερο μέρος των αμυνομένων· ότι από πλευράς των συμμάχων χάνονται 100 άνδρες, μεταξύ αυτών οι συνταγματάρχες Rosani και Branbach και άλλοι κατώτεροι αξιωματικοί· ότι στο φρούριο βρίσκονται 31 κανόνια, τα περισσότερα χάλκινα, και πλήθος πολεμοφοδίων· ότι γίνονται εργασίες στα χαρακώματα και ο Pisani αποφασίζει επίθεση στη Βόνιτσα. Τέλος, αναγγέλλεται από τη Βενετία ότι εψάλη τη 13^η του μηνός δοξολογία και ότι έλαβαν χώρα τριήμεροι εορτασμοί.

Επιστολές της 26^{ης} Νοεμβρίου αναφέρουν ότι την 22^α φθάνει άλλη φελούκα με αναφορές του Pisani ότι την 26^η Οκτωβρίου αναχωρούν τα στρατεύματα για τη Βόνιτσα υπό την αρχηγία του· ότι το φρούριο βάλλεται αρχικά με κανόνια και ολμοβόλα ενώ οι 800 γενίτσαροι και 400 σπαχήδες υπερασπιστές του αμύνονται σθεναρά και επιχειρούν επίθεση στα συμμαχικά στρατεύματα· ότι ο Pisani στέλνει 200 στρατιώτες και 1.000 Έλληνες στα υψώματα, οι οποίοι βάζουν στους αμυνομένους και τους αναγκάζουν να υποχωρήσουν στο φρούριο που εγκαταλείπουν την επόμενη νύχτα· εκεί βρίσκονται 32 κανόνια, έξι ολμοβόλα και πολεμοφόδια· στο γειτονικό λιμάνι βρίσκονται 8 γαλιότες και 16 λέμβοι· λαφυραγωγούνται πολλά λάβαρα και η ιππουρίς του πασά που ανατίθενται στην εκκλησία Santa Maria delle Salute της Βενετίας· για τούτη τη νίκη ψάλλεται δοξολογία στον ναό του Αγίου Μάρκου και επακολουθούν τριήμεροι εορτασμοί· ο γενικός καπετάνιος χρίζεται ιππότης.

Στο τεύχος Ιανουαρίου 1718 αναφέρεται ότι ο Pisani πριν κατευθυνθεί στην Κέρκυρα τοποθετεί φρουρά στην Άρτα και ενισχύει τα φρούρια Πρέβεζας και Βόνιτσας, καθιστώντας έτσι τη Γαληνοτάτη κυρίαρχο της Ηπείρου· λόγω της έλευσης του χειμώνα οι άνδρες στρατώνιζονται.

Γ. Γεγονότα και οπτικές

Il n'y a pas de hors-texte
Jacques Derrida (1967, 227)

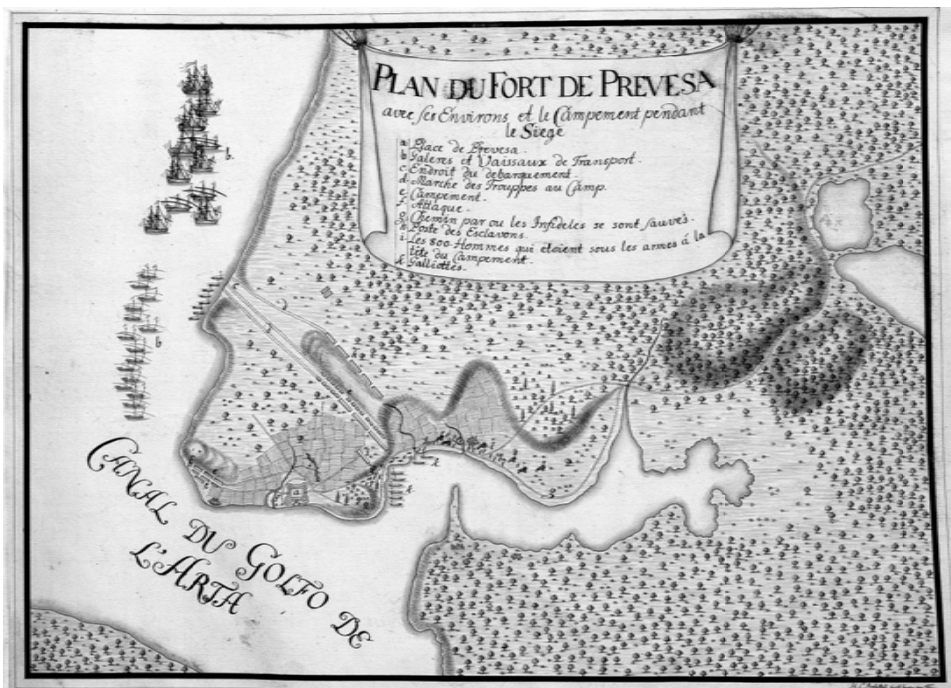
[...] *one might advise anyone planning to utilize the testimony of images to begin by studying the different purposes of their makers*
Peter Burke (2001, 19)

Σε αυτή την ενότητα –και με τον συνοπτικότερο δυνατό τρόπο– θα συζητηθούν οι βασικές πτυχές των γεγονότων βάσει των εδώ παρουσιαζόμενων αλλά και ήδη γνωστών πηγών με σκοπό να διαπιστωθούν βεβαιότητες και αμφιβολίες. Αυτό θα γίνει με τη συνδρομή και κριτική αποτίμηση πορισμάτων της παλαιότερης εργασίας μας και άλλων μελετών επί του θέματος, αλλά και με παράλληλη επισκόπηση των χαρτών που δημοσιεύουμε εδώ όπως και περαιτέρω χαρτογραφικού υλικού που έγινε γνωστό μετά το 2005. Ο σκοπός είναι διττός: Μία θετικιστικού τύπου καταγραφή θα καταδείξει, εν πρώτοις, το είδος και την έκταση των «σκληρών γεγονότων», κάτι που, στη συνέχεια, θα ανοίξει τον δρόμο για τον κριτικό επαναπροσδιορισμό των υπό εξέταση πηγών.

1. *Τι συνέβη το 1716;*

Από τις τρεις γραπτές πηγές που παρουσιάσαμε, μόνο τα ενθυμήματα Schulenburg αναφέρονται στα γεγονότα του 1716. Συγκεκριμένα, σημειώνεται ότι ο συμμαχικός στρατός προσεγγίζει στον κόλπο τη 14^η Οκτωβρίου και ότι η φρουρά του οχυρού της Πρέβεζας αποτελείται από 400-500 άνδρες υποστηριζόμενη από 30 πυροβόλα. Στις 21 του μηνός έξι πλοία εισέρχονται για πρώτη φορά στον κόλπο, ενώ στις 24 ακολουθούν 17 γαλέρες, μία γαλεότα και 40-50 λέμβοι. Τα αβαθή νερά και τα σφοδρά πυρά από το πρεβεζάνικο φρούριο αναγκάζουν τον στόλο να φθάσει καθυστερημένα στη Βόνιτσα. Εκεί το εκστρατευτικό σώμα, που αποτελείται από 2.600 άνδρες, έξι πυροβόλα και τέσσερα ολμοβόλα, ξεκινά τον βομβαρδισμό του φρουρίου την 26^η. Οι αμυνόμενοι πλήττουν τα συμμαχικά στρατεύματα στα χαρακώματα και υπάρχουν αρκετές απώλειες. Ο βομβαρδισμός δεν φέρει αποτελέσματα. Μετά από ένα ανεπιτυχές τηλεσίγραφο, οι επιτιθέμενοι εγκαταλείπουν και αναχωρούν την 30^η πριν χαράξει για να αποφύγουν περαιτέρω κανονιοβολισμό από το φρούριο Πρέβεζας. Ως αιτίες της αποτυχίας αναφέρονται ο κακός προγραμματισμός, οι κακές καιρικές συνθήκες, η έλλειψη πολεμοφοδίων και τροφίμων, καθώς και η κακή κατάσταση του οπλισμού.

Στη λιτή αυτή περιγραφή τρία πράγματα είναι αξιοσημείωτα: Πρώτον, μεταξύ 14^{ης} και 21^{ης} μεσολαβεί ένα ανενεργό διάστημα· δεύτερον, ως μόνη

ΕΙΚΟΝΑ 3: Χάρτης των βενετικών επιχειρήσεων του 1717 στην Πρέβεζα
(Hessisches Staatsarchiv Marburg, βλ. παράρτημα 4.1)

συμπλοκή στην Πρέβεζα αναφέρεται ο κανονιοβολισμός που δημιουργεί προβλήματα στη νηοπομπή· τρίτον, οι επιχειρήσεις στη Βόνιτσα παρουσιάζονται να εξαντλούνται στον βομβαρδισμό του φρουρίου και κάποιες προσεγγίσεις μέσω χαρακωμάτων. Κατά τα άλλα, δεν παρουσιάζονται ιδιαίτερες λεπτομέρειες, αν και η συνολική περιγραφή περιλαμβάνει τέσσερις σελίδες. Έτσι, είμαστε αναγκασμένοι να στραφούμε σε άλλες μαρτυρίες και κυρίως στην περιγραφή των γεγονότων από τον Δ. Χατζόπουλο στο βιβλίο του με θέμα τον τελευταίο Βενετοτουρκικό πόλεμο, η οποία είναι αρκετά εκτενής αν και, δυστυχώς, δεν γνωστοποιεί τις πρωτογενείς πηγές που χρησιμοποιεί για την ανασύσταση των γεγονότων.¹¹ Καθότι η ελληνική μετάφραση του βιβλίου είναι εύκολα προσβάσιμη, μεταφέρουμε μόνο τα βασικά σημεία. Το απόγευμα της 14^{ης} φθάνει ο στόλος μπροστά στο φρούριο Πρέβεζας και εκεί

¹¹ ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΣ 2002, 303 κ.ε.: προχωρούμε στη σύγκριση των αφηγήσεων έχοντας φυσικά συνείδηση του γεγονότος ότι πιθανόν κάποια μέρη της αφήγησης αποτελούν προσωπικά συμπεράσματα του συγγραφέα.

αποβιβάζονται σώματα Σκλαβούνων και Γερμανών που εμπλέκονται σε αψιμαχία με την τουρκική φρουρά που βγήκε να τους αντιμετωπίσει, ενώ ο στόλος δέχεται κάποιους κανονιοβολισμούς από το φρούριο. Αμέσως οι επιτιθέμενοι αναχωρούν και οι δύο επικεφαλής αποφασίζουν να στραφούν στη Βόνιτσα. Οι κακές καιρικές συνθήκες και κάποια ατυχήματα δεν επιτρέπουν την αναχώρηση εκστρατευτικού σώματος 2.000 Γερμανών και Ιταλών στρατιωτών πριν από την 21^η Οκτωβρίου. Μόλις την 24^η είναι δυνατή η είσοδος του στόλου στον κόλπο, εκεί, όμως, οι κανονιοβολισμοί από το φρούριο Πρέβεζας θα πλήξουν τρεις γαλέρες και θα υπάρχουν νεκροί. Τελικά, το πρωί της 25^{ης} Γερμανοί, Ιταλοί και Σκλαβούννοι αποβιβάζονται υπό τις διαταγές των αξιωματικών Sala και Rossi, στους οποίους θα προστεθούν και 5.000 Έλληνες. Αρχίζει η διάνοιξη χαρακωμάτων, η οποία δυσχεραίνεται από τις ομβροντίες των αμυνομένων. Τη νύχτα της 27^{ης} προς 28^η οι επιτιθέμενοι προσπαθούν με σκάλες να αναρριχηθούν στα τείχη του προαστίου, επιχείρηση που όμως αποτυχαίνει. Το πρωί συνεχίζεται ο σφοδρός βομβαρδισμός του φρουρίου από τους συμμάχους, ενώ ακούγονται οιμωγές από τους πολιορκουμένους. Μολαταύτα, το κρύο και η υγρασία καταπονούν το στράτευμα και στο προσκλητήριο της 29^{ης} λείπουν 408 στρατιώτες, από τους οποίους μόνον 120 είναι νεκροί· οι υπόλοιποι, κυρίως Γερμανοί, έχουν λιποτακτήσει. Μία επίδοση τελεσιγράφου στους αμυνομένους δεν φέρει αποτέλεσμα. Την 30^η γίνεται γνωστό ότι σε Άρτα και Πρέβεζα συγκεντρώνονται οθωμανικά στρατεύματα, οπότε διατάσσεται η επιβίβαση στις γαλέρες, ενώ συνεχίζεται ως προκάλυψη ο κανονιοβολισμός του φρουρίου. Τα χαράματα της 31^{ης} ο στόλος αναχωρεί, αρκετές γαλέρες πλήττονται από το φρούριο Πρέβεζας, ενώ το πλοίο San Bartolomeo που μεταφέρει τους τραυματίες προσαράζει προσωρινά.

Με τις δύο περιγραφές καθίσταται φανερή η προβληματική που μας απασχολεί στην παρούσα εργασία. Οι διαθέσιμες πηγές δεν αποτελούν μόνο μία παθητική σκαπτή ύλη, από το εξόρυγμα της οποίας συναρμολογείται η πλήρης ανασύνθεση των γεγονότων. Τουναντίον ασκούν επιρροή στον αποδέκτη τους, καθώς εκπέμπουν τη συγκεκριμένη οπτική και προοπτική που προσιδιάζει στον συγγραφέα τους, στην παρούσα περίπτωση αφενός την πλευρά του Schulenburg, αφετέρου την πλευρά των Ιταλών στρατιωτικών και του Pisani. Είναι εντυπωσιακό ότι στο επίπεδο ημερομηνιών οι δύο αφηγήσεις σχεδόν ταυτίζονται, πράγμα που δεν είναι πάντα αυτονόητο.¹² Δεν αποτελεί,

¹² Μία διαφορά υπάρχει στην ημερομηνία αναχώρησης των στρατευμάτων από τη Βόνιτσα: Στα ενθυμήματα είναι η 30^η Οκτωβρίου, στον Χατζόπουλο η 31^η, ενώ και οι ημερομηνίες επιβίβασης είναι η 29^η και 30^η αντίστοιχα. Πάντως, στην πρώτη πηγή αναφέρεται, όχι χωρίς μία υπόρρητη ειρωνεία, ότι ο Pisani περίμενε τη νύχτα της 30^{ης} προς 31^η για να πλεύσει μπροστά από την Πρέβεζα, ώστε να αποφύγει με αυτόν τον τρόπο τους κανονιοβολισμούς.

όμως, σύμπτωση ότι το αφηγηματικό κενό των ενθυμημάτων τού Γερμανού στρατιωτικού μεταξύ 14^{ης} και 21^{ης} συμπληρώνεται από τις, προφανώς, ιταλικές πηγές που μεταφέρει ο Χατζόπουλος με την εξιστόρηση της ατυχούς απόβασης και αποχώρησης του πεζικού στην Πρέβεζα, δηλαδή του τμήματος του εκστρατευτικού σώματος για το οποίο ήταν υπεύθυνος ο Schulenburg. Επιπλέον, εκεί που ο στρατάρχης διεκτραγωδεί την ελλιπή προετοιμασία, οι πηγές του Χατζόπουλου κάνουν λόγο για επαρκέστατη προμήθεια τροφίμων και πολεμοφοδίων.¹³ η λιτή και αφαιρετική περιγραφή των ενθυμημάτων σχετικά με την επιχείρηση της Βόνιτσας αναμετράται με την αναλυτική περιγραφή των γεγονότων στον Χατζόπουλο, όπου μάλιστα υπογραμμίζεται η λιποταξία των γερμανικών στρατευμάτων, για την οποία, όμως, είναι αλήθεια ότι και ο ίδιος ο στρατάρχης, ερχόμενος στη Βενετία, θα ασκήσει δριμεία κριτική.¹⁴ Από την άλλη πλευρά, η αμηχανία για την αποτυχία της επιχείρησης αποτυπώνεται και στις δύο αφηγήσεις, καθώς είναι χαρακτηριστική η επίκληση των κακών καιρικών συνθηκών ως βασικού λόγου της αποτυχίας. Επιπλέον, στα ενθυμήματα Schulenburg αποσιωπούνται οι πληροφορίες για τουρκικές ενισχύσεις προ των πυλών, ενώ στην αφήγηση που παρουσιάζει ο Χατζόπουλος ξαφνιάζει η αστραπιαία μετάπτωση εντός ελάχιστων προτάσεων από την τραγική κατάσταση των πολιορκούμενων στην κόπωση των επιτιθέμενων.¹⁵ Η λογική των πηγών προσκρούει στη ροή των γεγονότων.

Σε αυτό το πλαίσιο αποκτά ενδιαφέρον η όποια εικαστική αποτύπωση των γεγονότων. Μέχρι στιγμής είναι γνωστό ένα έγχρωμο σχέδιο από το χειρόγραφο ημερολόγιο του Antonio Paravia (Βενετία, Museo Civico Correr), όπου παρουσιάζεται ο στόλος στον Αμβρακικό να παραπλέει το βόρειο μυχό του ακρωτηρίου της Πούντας με κατεύθυνση τη Βόνιτσα, βαλλόμενος από τα κανόνια του φρουρίου Πρέβεζας (Εικ. 2).¹⁶ Γιατί επιλέγεται αυτό το στιγμιότυπο; Καταρχάς δεν είναι τυχαίο ότι σε αμφότερες τις αφηγήσεις τονίζεται ακριβώς τούτο το σημείο, αποκτώντας έτσι εμβληματική σημασία. Αποτελεί, προφανώς, τη μόνη φάση της επιχείρησης, διαμέσου της οποίας μπορεί να δηλωθεί ο ηρωισμός και η αυταπάρνηση των εισβολέων χωρίς αμφισημίες και επιφυλάξεις. Επιπλέον, τούτη η εικόνα μεταφέρει –όπως εξάλλου και οι αφηγήσεις– τις προθέσεις των δημιουργών της. Καθότι οι εικονογραφήσεις του Paravia αναπαράγουν αρχαικό υλικό των βενετικών αρχείων, είναι βέβαιο ότι το πρωτότυπο του σχεδίου είναι σύγχρονο με τα γεγονότα και φυσικά

¹³ ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΣ 2002, 305 κ.ε.

¹⁴ ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΣ 2002, 313.

¹⁵ ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΣ 2002, 308.

¹⁶ PARAVIA, μετά τη σελ. 358· τίτλος και υπότιτλος: *An. 1716 Vue de Prevesa vers Levant/Passage des Galeres, et Galioles et autres batimens vers Vonizza an. 1716*· βλ. επίσης AMORETTI 2006, 154 κ.ε. με φωτογραφία του σχεδίου και μεγέθυνση λεπτομερειών· ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2010, 412 με εικ. 14.

διαχέει την οπτική της Γαληνοτάτης: Παρουσιάζεται ο στόλος της Βενετίας που –ακόμη και σε αυτήν την αποτυχημένη επιχείρηση– αποτελεί τη μόνη εγγύηση αποτελεσματικότητας. Επίσης, δίνοντας στον θεατή μία πανοραμική άποψη της ακτής της Πρέβεζας η εικόνα εμφανίζει τα δύο φρούρια, δεξιά εκείνο του Αγίου Ανδρέα όπου οι εχθροί βάλλουν, σε αντίθεση με τους επιτιθέμενους, εκ του ασφαλούς, αριστερά το ερειπωμένο φρούριο της Μπούκας, τη μεγάλη κατάκτηση των Βενετών το 1684 που ανατινάχθηκε το 1701, μία υπενθύμιση της βενετικής δύναμης και ταυτόχρονα μία προειδοποίηση για την νομοτελειακή τύχη και του νέου φρουρίου.¹⁷

Η παρουσίαση των γεγονότων του 1716 είναι ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα της *προοπτικότητας* των πηγών: Κείμενα και εικόνες έχουν συγκεκριμένα σημεία αφετηρίας, προθέσεις και στρατηγικές: αναδεικνύουν κάτι, αποσιωπούν κάτι άλλο. Για να ανασυνθέσουμε τα γεγονότα, είμαστε υποχρεωμένοι να τα αποδομήσουμε.

2. Μία (επαν)εκτίμηση των γεγονότων τού 1717

Είναι επιβεβλημένο πριν προχωρήσουμε σε κριτική αποτίμηση των πηγών να συζητήσουμε εν συντομία τα νέα στοιχεία που προκύπτουν από την ανάγνωσή τους σε σχέση με τη γεγονοτολογική διάσταση των επιχειρήσεων του 1717, και τα οποία βοηθούν στην περαιτέρω διευκρίνηση ή διόρθωση των παλαιότερων συμπερασμάτων μας. Σε τούτο θα συνδράμει και η παρούσα δημοσίευση των έξι χαρτών με μεταγραφή των υπομνημάτων τους (Παράρτημα 4). Ανήκουν στη συλλογή με γενικό τίτλο *Wilhelmshöher Kriegskarten* που απόκειται στο κρατικό αρχείο του Marburg της Γερμανίας και άρχισε να δημιουργείται περί το 1700. Η εν λόγω συλλογή αποτελείται από 44 τόμους με άτλαντες και πολεμικούς χάρτες, εκ των οποίων ο 17^{ος} –από όπου και οι παρουσιάζόμενοι χάρτες– με γενικό τίτλο *Krieg zwischen den Türken, dem Kaiser und Venedig 1714-1718* είναι αφιερωμένος στον τελευταίο Βενετο-τουρκικό πόλεμο.¹⁸

¹⁷ Για την ιστορία του φρουρίου της Μπούκας και τις διάφορες απεικονίσεις του: ΚΑΡΑΜΠΕΛΛΑΣ 2010.

¹⁸ Ο τόμος 17 περιέχει πενήντα ένα τεκμήρια. Είναι αξιοσημείωτο ότι, εκτός από τους συνολικά εννέα χάρτες που αφιερώνονται στις επιχειρήσεις Πρέβεζας και Βόνιτσας, οι υπόλοιποι σχετικοί με τον ελλαδικό χώρο, εκτός από ένα σχέδιο της ναυμαχίας σε Ίμβρο και Λήμνο (Ιούνιος 1717), αφορούν αποκλειστικά την πολιορκία της Κέρκυρας το 1716 (13 χάρτες). Από τους τρεις χάρτες Πρέβεζας και Βόνιτσας που δεν παρουσιάζουμε εδώ, οι δύο (αρ. καταχώρισης WHK 17/36aa, WHK 17/38) είναι σχεδόν πανομοιότυπα αντίγραφα των 4.1 και 4.6 αντίστοιχα, ενώ ο τρίτος (αρ. καταχώρισης WHK 17/38aa) κάτωψη του φρουρίου Βόνιτσας χωρίς υπόμνημα, παρόμοιο με τον οποίο είναι σχέδιο με υπόμνημα στο Κρατικό Αρχείο Βενετίας με αρ. καταχώρισης Proveditori alle Fortezze, busta ex b. 79, dis. 38a· πβλ. και τα σχέδια του ίδιου φακέλου με αρ. καταχώρισης dis. 38 και dis. 38c, από τα

*Οι προετοιμασίες:*¹⁹ Τα ενθυμήματα Schulenburg δίνουν αρκετές πληροφορίες για τις ημερομηνίες αναχώρησης από την Κέρκυρα, τον συνολικό αριθμό των στρατευμάτων και τη δύναμη του πυροβολικού, στα οποία αναφερθήκαμε στην παρουσίαση της πηγής. Ο Ferrari υπαινίσσεται ότι, προφανώς λαμβανομένων υπόψη των καιρικών συνθηκών και της δυσκολίας της πολιορκίας του Antivari, η επιχείρηση σε Πρέβεζα και Βόνιτσα φάνταζε ευκολότερη, πράγμα που αποδείχτηκε και εκ του αποτελέσματος σε σύγκριση με την αποτυχία στο Μαυροβούνιο. Η ανάγκη κάποιας επιτυχίας ήταν σε επικοινωνιακό επίπεδο, όπως φαίνεται, ζωτικής σημασίας, και κυρίως για τον Pisani. Επιπλέον, εξασφαλιζόταν και η κατοχή της Λευκάδας.

*Οι αντίπαλοι στρατοί:*²⁰ Ο συνολικός αριθμός του συμμαχικού στρατεύματος στις 6.000 επιβεβαιώνεται τόσο από τον Schulenburg όσο και από τον Ferrari. Τα στρατεύματα αποτελούνταν από γερμανικά, ιταλικά και σκλαβονικά σώματα, ενώ η συμμετοχή Ελλήνων βεβαιώνεται όχι μόνον για τη Βόνιτσα αλλά και για την Πρέβεζα. Κατά τον Schulenburg, στη Βόνιτσα έλαβαν μέρος συνολικά (πεζικό και ιππικό) 3.540 στρατιώτες και σκαπανείς, τουτέστιν πέντε γερμανικά και δύο ιταλικά συντάγματα, 800 Σκλαβούνοι, 80 δραγονιέροι και 60 σκαπανείς. Πάντως, στους χάρτες 4.5 και 4.6 (Εικ. 7, 8) σημειώνονται τα ακόλουθα ονόματα συνταγμάτων: Sultzbach, Waldeck, Otting, Sax-Hilperhausen (γερμανικά),²¹ Lorena, Cortese (ιταλικά), καθώς και σώματα Σκλαβούνων. Σε αυτούς πρέπει να προστεθούν και οι 1.000 Έλληνες, των οποίων ο αριθμός επιβεβαιώνεται από τον Ferrari. Ο τελευταίος αναφέρει ότι η επιχείρηση στη Βόνιτσα ενισχύθηκε από 2.000 άνδρες του Ναυτικού. Όσον αφορά στους Οθωμανούς, οι υπερασπιστές της Πρέβεζας ανέρχονται στον Schulenburg στους 600 πεζούς και 80 ιππείς (προφανώς αυτό υπονοεί η λέξη «άλογα»), εκείνοι της Βόνιτσας σε 2.500 στρατιώτες και 500 ιππείς. Ο Ferrari αναφέρει για τη Βόνιτσα 500 πεζικάριους και 400 ιππείς. Στην έκθεση πεπραγμένων (*Relation*), ωστόσο, αναφέρονται 600 στρατιώτες στην Πρέβεζα και 1.800 στη Βόνιτσα (πεζικό και ιππικό). Ως προς τη Βόνιτσα, λοιπόν, διαπιστώνονται αποκλίσεις.

οποία το πρώτο φέρει τη χρονολογία 1723. – Τα αρχειακά δεδομένα και τα περισσότερα σχέδια του τόμου 17 του γερμανικού αρχείου ψηφιοποιήθηκαν πρόσφατα και είναι ελεύθερα προσβάσιμα στο διαδίκτυο στη διεύθυνση <http://www.digam.net/thema.php?lpt=177>. Πρόκειται για μία ενέργεια που αποτελεί πρότυπο καλών πρακτικών χρήσης του διαδικτύου και φανερώνει μία εξαιρετικά φιλελεύθερη αρχειακή αντίληψη που θα άξιζε να βρει μιμητές.

¹⁹ Πρβλ. την αντίστοιχη συζήτηση στο ΔΟΝΟΣ 2005, 23 κ.ε., 35 κ.ε.

²⁰ Πρβλ. την αντίστοιχη συζήτηση στο ΔΟΝΟΣ 2005, 30, 36 κ.ε.

²¹ Το σύνταγμα Sax-Hilperhausen αναφέρεται μόνον στο υπόμνημα του 4.6.

θηκολόγηση την 22^α. Αυτό σημαίνει ότι η νυχτερινή έξοδος τους και η κατάληψη του φρουρίου από τα στρατεύματα της Γαλινοτάτης λαμβάνει χώρα την 23^η. Ενώ ο Χατζόπουλος δέχεται αυτές τις ημερομηνίες, η *Relation* παραδίδει ως ημερομηνία ύψωσης λευκής σημαίας από τους Τούρκους την 21^η, βάσει της οποίας στην προηγούμενη εργασία μας υπολογίσαμε ως ημερομηνία κατάληψης την 22^α Οκτωβρίου.²⁴ Δυστυχώς, οι χάρτες που δημοσιεύουμε εδώ δεν βοηθούν σε αυτό το σημείο, ενώ ένα σχέδιο του 1747 στο Πολεμικό Αρχείο της Στοκχόλμης με θέμα την κατάληψη, το οποίο παρουσιάζει το φρούριο, το συμμαχικό στρατόπεδο και την κατεύθυνση που ακολούθησαν οι Τούρκοι μετά την έξοδό τους, φέρει στον τίτλο την ημερομηνία «21^η Οκτωβρίου»!²⁵ Μολαταύτα, οι καταχωρήσεις τού *Mercure* της Χάγης (Παράρτημα 3) επαναφέρουν την 21^η ως ημερομηνία ύψωσης λευκής σημαίας, δηλαδή την 22^α ως ημέρα κατάληψης. Αν και είναι θεμιτό να θεωρήσουμε ως πιο αξιόπιστες ως προς το θέμα των ημερομηνιών πηγές ενημερωτικού χαρακτήρα και σύγχρονες με τα γεγονότα, όπως η *Relation* και ο *Mercure*, προτιμούμε να αφήσουμε το ερώτημα ανοικτό μιας και δεν πρόκειται για τη μοναδική απόκλιση ημερολογιακών καταχωρίσεων.²⁶ Βέβαιη είναι, πλέον, η ημερομηνία κατάληψης του φρουρίου Βόνιτσας: Στα ενθυμήματα Schulenburg τοποθετούνται η δεύτερη απόβαση νωρίς το πρωί της 2^{ης} και η έναρξη επισκευών στο κατειλημμένο φρούριο την 3^η Νοεμβρίου, οπότε και καταδεικνύεται η 2^α ως ημέρα άλωσης του φρουρίου. Τούτο, φυσικά, υποστηρίζεται και από τον σαφέστατο τίτλο των χαρτών 4.5 και 4.6.²⁷

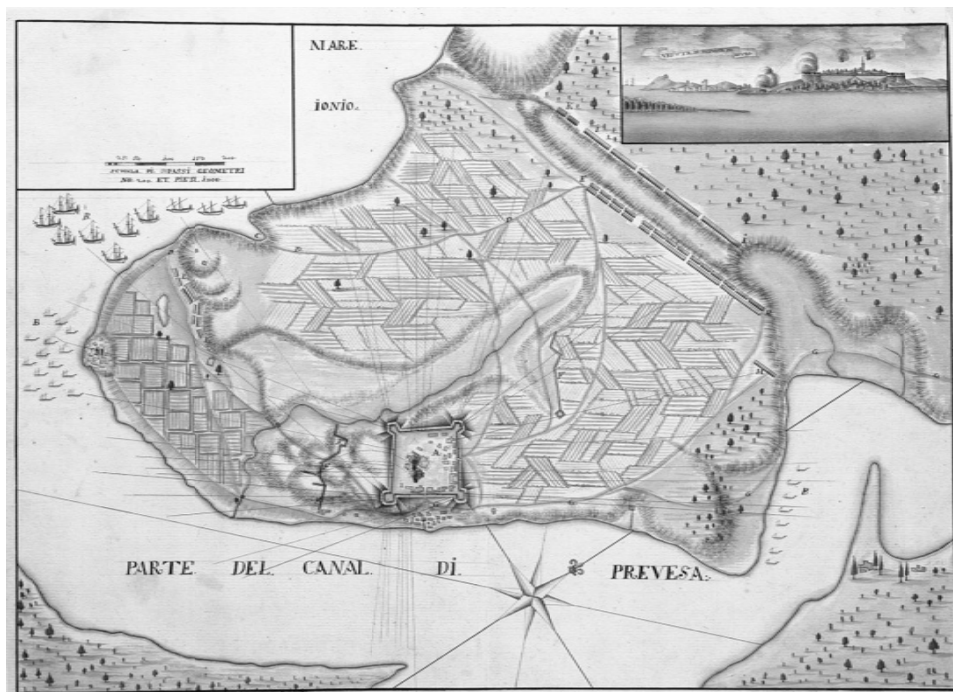
Οι επιχειρήσεις στην Πρέβεζα παρουσιάζονται με συντομία. Κυρίως ο Ferragi παρουσιάζει κάποιες νέες λεπτομέρειες. Έτσι, ο στόλος πρέπει να αγκυροβόλησε έξω από την Πρέβεζα, προφανώς στην περιοχή του Αλωνακίου.

²⁴ ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΣ 2002, 370, 371· πρβλ. ΔΟΝΟΣ 2005, 32.

²⁵ Krigsarkivet, Utländska krigsplaner, XIV A, nr. 10 S· τίτλος του χειρόγραφου σχεδίου: *Le Plan de Prevesa / 1717. le 21. Oct.*· το σχέδιο δεν είναι λεπτομερές, αλλά περιορίζεται στη δήλωση επί λευκού υπόβαθρου της θέσης των αναφερθέντων τριών στοιχείων, του λόφου Μεχμέτ-Εφέντη και του παλαιού φρουρίου· για το σχέδιο βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2010, 413 με υποσημ. 110 και εικ. 17 (λεπτομέρεια). Σε δύο άλλα, σχεδόν πανομοιότυπα σχέδια του ίδιου αρχείου (αρ. καταχώρισης XIV A, nr. 12a S και XIV A, nr. 12b S), όπου παρουσιάζεται ο Αμβρακικός με τις κατακτήσεις των ετών 1716-1717 (Λευκάδα-Πρέβεζα-Βόνιτσα), ως ημερομηνία άλωσης καταγράφεται η 28^η Οκτωβρίου! – Ευχαριστώ τον Νίκο Δ. Καράμπελα για τις πληροφορίες σχετικά με τους αρχαιικούς αριθμούς καταχώρισης των τριών σχεδίων.

²⁶ Και στην ημερομηνία του απόπλου για Βόνιτσα δεν υπάρχει ομοφωνία: Schulenburg: αναχώρηση την 24^η, απόβαση την 27^η / *Mercure*: αναχώρηση την 26^η / *Relation*: αναχώρηση την 24^η, άφιξη την 26^η. Πάντως, η τοποθέτηση της άφιξης στις 26 φαίνεται εύλογη· πρβλ. ΔΟΝΟΣ 2005, 35 κ.ε.

²⁷ Σε αυτό το σημείο πρέπει να διορθωθούν οι ημερομηνίες στο ΔΟΝΟΣ 2005, 39 κ.ε., όπου ως ημέρα εκκένωσης του φρουρίου υπολογίστηκε η 3^η Νοεμβρίου με βάση την αφήγηση της *Relation*. Εκεί, βέβαια, αναφέρεται ρητά ότι η τελική απόβαση έγινε το δειλινό της 2^{ης} («Abend-Dämmerung»)· πρβλ. ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΣ 2002, 372.

ΕΙΚΟΝΑ 5: Χάρτης των βενετικών επιχειρήσεων του 1717 στην Πρέβεζα
(Hessisches Staatsarchiv Marburg, βλ. παράρτημα 4.3)

Αυτό αφήνουν και οι χάρτες 4.1 (Εικ. 3), 4.2 (Εικ. 4) και 4.3 (Εικ. 5) να εννοηθεί, όπου παρουσιάζονται συγχρονικά ο στόλος, τα μεταφορικά σκάφη απέναντι από το παλιό φρούριο καθώς και τα σκάφη που εισήλθαν στον κόλπο και αγκυροβόλησαν στον όρμο Βαθύ.²⁸ Ειδικά ο χάρτης 4.3 δείχνει στο σημείο C το σημείο προσέγγισης του στόλου, ενώ με το σημείο L σημειώνεται κοντά στον λόφο Μεχμέτ-Εφέντη η στρατοπέδευση των επικεφαλής του σώματος. Με αυτό συνδυάζεται η είδηση του Ferrari ότι ο λόφος κατελήφθη από τον Schulenburg. Το επεισόδιο κοντά σε μικρό τζαμί που αναφέρει ο Ιταλός ιστορικός ίσως συσχετίζεται με την απόθεση Ελλήνων και Σκλαβούνων από τους Τούρκους έξω από το φρούριο Αγίου Ανδρέα και δίνει ένα νέο τοπογραφικό στοιχείο που δεν καταγράφεται στους χάρτες. Η προσέγγιση του φρουρίου μέσω χαρακωμάτων, η ύψωση λευκής σημαίας από τους Οθωμανούς, η έξοδός τους, οι συμπλοκές με τους επιτιθέμενους και η κατάληψη του οχυρού είναι δομικά στοιχεία της επιχείρησης που εμφανί-

²⁸ Σχετικά πρβλ. ΔΟΝΟΣ 2005, 30 κ.ε.

ζονται και στις τρεις αφηγήσεις και εναρμονίζονται με τις περιγραφές της *Relation*. Οι τρεις χάρτες παρουσιάζουν τα στάδια της μάχης αρκετά λεπτομερειακά και δεν χρειάζεται να σχολιασθούν περαιτέρω· θα θέλαμε, όμως, να προσθέσουμε μία παρατήρηση για τα σημεία (i) του 4.1, (H) του 4.2 και (I) του 4.3 σχετικά με τους 800 οπλισμένους άνδρες που, όμως, δεν εμφανίζονται σε κανένα κείμενο. Η θέση των ανδρών παρουσιάζεται στους χάρτες ως εξής: στον 4.1 βόρεια του φρουρίου στο σημείο (i), ενώ οι Σκλαβούνι εντοπίζονται σε δύο σημεία, δηλαδή στον λόφο Μεχμέτ-Εφέντη και πίσω από το στρατόπεδο βορειοδυτικά του φρουρίου Αγίου Ανδρέα (h), όχι όμως σε κάποια θέση φυλακίου κοντά στον δρόμο διαφυγής των Τούρκων (g) όπως θα αναμενόταν· στον 4.2 εμφανίζονται βόρεια του φρουρίου, στο σημείο (H) –στην ίδια, πάντως, θέση με τον προηγούμενο χάρτη– ενώ λίγο πιο κάτω σημαίνεται το φυλάκιο των Σκλαβούνων (G)· στον χάρτη 4.3 οι 800 άνδρες (I) εντοπίζονται πίσω από το στρατόπεδο (E) και δεξιά του ιππικού (K), ενώ το φυλάκιο των Σκλαβούνων βρίσκεται κοντά στον δρόμο διαφυγής των Τούρκων (G). Αν και οι χάρτες 4.1 και 4.2 στηρίζονται στο ίδιο αρχικό σχέδιο,²⁹ η θέση των 800 ανδρών παρουσιάζεται διαφορετική, ενώ στον χάρτη 4.3 οι Σκλαβούνι βρίσκονται ακριβώς επάνω στον δρόμο διαφυγής των Τούρκων (G), εκεί όπου στον χάρτη 4.1 σημειώνονται οι 800 άνδρες.³⁰ Τούτο, πέραν της διαπίστωσης σοβαρών διαφορών σε όμοιους με την πρώτη ματιά χάρτες που έχουν το ίδιο θέμα και προφανώς στηρίζονται στο ίδιο πρωτότυπο, δεν λύνει και το πρόβλημα της ταυτότητας των οπλισμένων ανδρών. Καθώς, πάντως, είναι πια βεβαιωμένη η συμμετοχή των Ελλήνων στην επιχείρηση της Πρέβεζας, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι πρόκειται για αυτούς, χωρίς κάποιες απτές αποδείξεις προς το παρόν.³¹ Σε κάθε περίπτωση, είναι εύλογο

²⁹ Πρόκειται για σχέδιο των Βενετών μηχανικών του στρατού που αποδίδει ο γνωστός χάρτης του Κρατικού Αρχείου Βενετίας, αρ. καταχώρισης *Provveditori alle Fortezze, ex B 79, dis. 36a*, και τον οποίο σχολιάσαμε αρκετά διεξοδικά στο ΔΟΝΟΣ 2005, 32 κ.ε. με εικ. 2. Και εδώ, παρότι οι ομοιότητες με τους χάρτες 4.1 και 4.2 είναι οφθαλμοφανείς, τα υπομνήματα είναι διαφοροποιημένα, τουλάχιστον σε σχέση με τον 4.1· σε σχέση με τον χάρτη 4.2, όπου οι λεκτικές διατυπώσεις ταυτίζονται, τα σημεία (C), (G) και (H) του τελευταίου αντιστοιχούν στα (H), (F) και (G) του *dis. 36a*. Απεικονίσεις του χάρτη και στα ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ & ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ 1994, εικ. 32· ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2006, αρ. 11.

³⁰ Οι 800 άνδρες επισημαίνονται και στο σχέδιο K.U.K. XIV A, nr. 10 S του σουηδικού αρχείου που αναφέρθηκε παραπάνω, με τη φράση «800 Hommes sous les Armées» τοποθετημένη κάθετα στον δρόμο φυγής των Οθωμανών.

³¹ Πρβλ. και το σημείο (L) στον χάρτη 4.2, όπου παρουσιάζεται συνεργασία Ελλήνων και Σκλαβούνων για αποκλεισμό των Τούρκων· από την άλλη, καθώς σε αυτό το σημείο ονοματίζονται ρητά οι Έλληνες, καθίσταται δυσκολότερη η ταυτοποίηση για τους 800 άνδρες, αφού παραμένουν άγνωστοι. Σημειώνουμε, τέλος, ότι στο σημείο του 4.1 που ανταποκρίνεται τοπογραφικά στο (L) του 4.2 δεν υπάρχει καμία υπόμνηση!

να ερμηνεύσουμε την παρουσία τους ως μέρος των δυνάμεων που συγκρούστηκαν διαδοχικά με τους Οθωμανούς κατά την έξοδό τους.

Οι περιγραφές των επιχειρήσεων της Βόνιτσας είναι πιο εκτενείς από της Πρέβεζας στα ενθυμήματα Schulenburg και στον Ferrarì, αλλά συντομότερες στον *Mercure* και δεν παρουσιάζουν στα βασικά τους σημεία ουσιώδεις διαφορές από τη *Relation*: Και σε αυτές διακρίνονται καθαρά οι δύο φάσεις της επιχείρησης: Όπως δείξαμε λεπτομερειακά και στην παλαιότερη εργασία μας³² η πρώτη συνίσταται στον κανονιοβολισμό του φρουρίου από τον βόρειο βραχίονα της λιμνοθάλασσας Λιμένι και τη θέση Παπα-Γιάννα, που από τον Ferrarì πληροφορούμαστε ότι είναι ερείπιο πύργου, ενώ η δεύτερη περιλαμβάνει την απόβαση των στρατευμάτων στην ακτή δυτικά του όρους Αμαδερός, την έξοδο των αμυνόμενων στην πεδιάδα, την αποστολή Ελλήνων στα υψώματα και την τελική έξοδο των Τούρκων με την αιφνιδιαστική φυγή τους προς το βουνό.

Καταλυτική σημασία, πάντως, έχει η ένταξη των χαρτών 4.5 και 4.6 στην ανασύνθεση των γεγονότων, η οποία επιπλέον βοηθά σημαντικά στην παρακολούθηση κάποιων λεπτομερειών. Στον χάρτη 4.6 η θέση των συστοιχίων (L-O), η απόβαση στην απέναντι ακτή (Q-R), οι κινήσεις των οθωμανικών στρατευμάτων για να εμποδίσουν την απόβαση (S, Dd), η διάταξη μάχης των δύο στρατευμάτων στην πεδιάδα (U, X, Z, Bb-Cc), η θέση των επικουρικών Σκλαβούνων και Ελλήνων (T, Y, Gg) και η τελική φυγή των Οθωμανών (Ff) συνοψίζουν με τον πλέον εύληπτο και κατανοητό τρόπο τις κύριες φάσεις της επιχείρησης, τις οποίες δεν χρειάζεται να επαναλάβουμε εδώ. Κάποιες λεπτομέρειες που αναφέρουν τα κείμενα, όπως ο χείμαρρος με τις πέτρινες γέφυρες, που κατά τα ενθυμήματα Schulenburg χάριζε τα δύο στρατόπεδα στην πεδιάδα και τα βυθισμένα ή εγκαταλελειμμένα από τους Οθωμανούς σκάφη, που σύμφωνα με όλες τις πηγές βρέθηκαν στον κολπίσκο, βρίσκουν την εικονογραφική αντιστοιχία τους στη γέφυρα του σημείου (Aa) ή στα σκάφη και τη βυθισμένη ταρτάνα του σημείου (P). Όπως και στην περίπτωση της Πρέβεζας, η παράλληλη ανάγνωση τόσο των κειμενικών πηγών όσο και των χαρτών 4.5-4.6 (Εικ. 7-8) καθιστά βεβαίως φανερό ότι δεν υπάρχει περιγραφή ή απεικόνιση των γεγονότων με κανονιστική ισχύ. Πριν περάσουμε σε αυτήν τη συζήτηση, όμως, αξίζει να συγκεφαλαιωθεί η συγκομιδή από τη συνολική παρουσίαση των πηγών για το 1717.

Γενικές επισημάνσεις – Οφέλη και προβλήματα: Μπορούμε να πούμε ότι σήμερα είμαστε σε θέση να απαντήσουμε με περισσότερη ή απόλυτη βεβαιότητα ερωτήματα που τέθηκαν και συζητήθηκαν στην παλαιότερη εργασία μας του 2005. Έτσι, στο ερώτημα της συνύπαρξης ή διαδοχής των δύο φρουρίων

³² ΔΟΝΟΣ 2005, 37 κ.ε., με την προσαρμογή των ημερομηνιών για την οποία μιλήσαμε πριν.

της Πρέβεζας (Μπούκας και Αγίου Ανδρέα) είναι πλέον φανερό, όπως προτείναμε ήδη στην τότε ανάλυσή μας με βάση την εξέταση της *Relation*, ότι πρέπει να εγκαταληφθεί η παλαιότερα εκφρασθείσα άποψη της λειτουργικής συνύπαρξης καθώς το δεύτερο κατασκευάζεται μετά την καταστροφή του πρώτου.³³ Σε αυτό το συμπέρασμα οδηγούν τόσο τα σχέδια που παρουσιάζουμε εδώ, όσο και άλλα που δημοσιεύτηκαν στο μεσοδιάστημα.³⁴ Παράλληλα, η ερμηνευτική πρόταση της εργασίας μας του 2005 ότι το σχέδιο *Provveditori alle Fortezze, ex B 79, dis. 36a* του Κρατικού Αρχείου Βενετίας είναι παρουσίαση των μαχών του 1717 και όχι του 1684, όπως είχε από μερίδα ερευνητών θεωρηθεί, βεβαιώνεται από τα εδώ παρουσιασθέντα σχέδια 4.1, 4.2 και 4.3, εκτός των άλλων και με τις αρχαιακά εξακριβωμένες ημερολογιακές ενδείξεις τους.³⁵ Τέλος, τα σχέδια 4.5 και 4.6 της Βόνιτσας βεβαιώνουν όχι μόνον την άμεση σχέση τους με τα αντίστοιχα σχέδια του βενετικού αρχείου, αλλά και την άποψη που διατυπώσαμε στην ίδια εργασία ότι δεν αποτελούν απεικονίσεις θεωρητικών επιθέσεων του φρουρίου, όπως είχε υποστηριχτεί παλιότερα, αλλά των επιχειρήσεων του 1717.³⁶

Η συγκέντρωση των πηγών και τα σχετικά συμπεράσματα ελπίζεται να βοηθήσουν τη μελλοντική μελέτη της τοπικής αλλά και γενικής ιστορίας και αποδεικνύουν ότι η συλλογή, παρουσίαση και σύγκριση πηγών και τεκμηρίων στο γεγονοτολογικό επίπεδο είναι βασικό εργαλείο έρευνας της τοπικής ιστορίας που αποφέρει γόνιμους καρπούς.³⁷ Ταυτόχρονα, η προηγηθείσα συζήτηση των τεκμηρίων για το 1716 και 1717 έδειξε και τα όρια αυτής της μεθόδου. Η αντιφατικότητα και η προοπτικότητα των πηγών όταν αντιμετω-

³³ ΔΟΝΟΣ 2005, 25 κ.ε. με συζήτηση των αντιπαρατιθέμενων απόψεων.

³⁴ Πρβλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2010, 412 κ.ε. με τα αντίστοιχα τεκμήρια· βλ. και ΔΟΝΟΣ 2010, 441 κ.ε. με υποσημ. 24.

³⁵ Πρβλ. παραπάνω με υποσημ. 29.

³⁶ ΔΟΝΟΣ 2005, 38, 40 με υποσημ. 46, 49. Τα συναφή με τα εδώ παρουσιαζόμενα σχέδια του Κρατικού Αρχείου Βενετίας είναι τα: *Provveditori alle Fortezze, busta ex b. 79, dis. 38d* και *dis. 38b*. Στο πρώτο στηρίζεται το σχέδιο των επιχειρήσεων των χαρτών 4.5 και 4.6, στο δεύτερο, που περιέχει δύο απεικονίσεις του φρουρίου Βόνιτσας στηρίζεται το ένθετο σχέδιο του φρουρίου στον χάρτη 4.5.

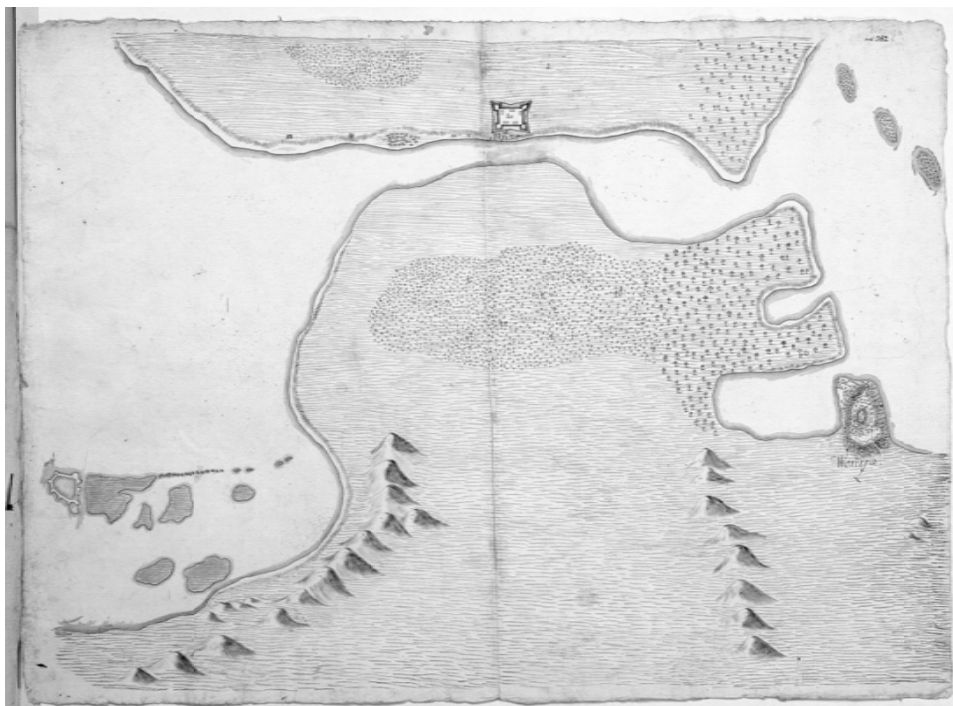
³⁷ Σε αυτό το επίπεδο, φυσικά, απομένουν πολλά να γίνουν από εκείνα που σημειώνονται στο ΔΟΝΟΣ 2005, 43· πρόκειται, κυρίως, για την έρευνα των βενετικών αλλά και των προσωπικών αρχείων του Schulenburg, η οποία θα αποφέρει σημαντικά ευρήματα, τόσο για τις επισκευές των φρουρίων από τον στρατάρχη, στις οποίες αναφέρονται και οι πηγές μας, όσο και για την εν γένει εικόνα των περιοχών των οχυρών και, πιθανόν, των οικισμών. Σχετικά με ένα άλλο desideratum του 2005, την αντιπαραβολή του γερμανικού κειμένου της *Relation* με τα αντίστοιχα ιταλικά πρωτότυπα, αυτό, βέβαια, δεν μπορεί να γίνει διεξοδικά εδώ. Σημειώνουμε, όμως, τα εξής: Όπως υποθέσαμε εκεί (σ. 35), τα ιταλικά κείμενα είναι δύο χωριστές εκθέσεις για Πρέβεζα και Βόνιτσα που στο γερμανικό κείμενο συνενώθηκαν, και οι οποίες εκδόθηκαν στη Βενετία από τον Girolamo Albrizzi. Η αντιπαραβολή, πάντως, δεν έδειξε ιδιαίτερες διαφορές ή παρεκκλίσεις.

πίζονται ως ψηφίδες που –μέσω μίας διαδικασίας αποκλειστικά θετικιστικού τύπου– πρέπει να «λειανθούν» ή ομογενοποιηθούν ώστε να ενταχθούν στο «τελικό» αφηγηματικό μωσαϊκό των γεγονότων που κατασκευάζεται εκ των υστέρων από τον ερευνητή, όχι μόνον οδηγούν σε λάθη ή συμπεράσματα που ενίοτε δεν στερούνται κωμικότητας,³⁸ αλλά και σε ανυπέρβλητες ερμηνευτικές δυσκολίες· πρόκειται, εν τέλει, για μία βαθιά ανιστόρητη προσέγγιση, καθώς δεν λαμβάνονται υπόψη το αφετηριακό σημείο και τα συμφραζόμενα (*context*) της κάθε πηγής. Καθώς νομίζουμε ότι η τοπική ιστορία έχει μόνον να κερδίσει από μία κριτική αποτίμηση των πηγών που συνεξετάζει τούτους τους παράγοντες, θα προσπαθήσουμε να συζητήσουμε σύντομα τις διαθέσιμες πηγές υπό αυτό το πνεύμα στην επόμενη ενότητα.

3. Οπτικές

Οι πηγές που μέχρι στιγμής εντοπίσαμε για τα γεγονότα που εξετάζουμε –κείμενα και εικονιστικά τεκμήρια– αποτελούν ένα αξιοπρόσεκτο *corpus* που διακρίνεται για την ποικιλία και πολυμορφικότητά του και μας δίνει έτσι την ευκαιρία να προβούμε σε μία χρήσιμη ανάλυση της δομής και άρθρωσης του περιεχομένου του. Όσον αφορά στις γραπτές πηγές, μία τέτοια ανάλυση συνάδει με την επικέντρωση των επιστημών του ανθρώπου και φυσικά των ιστορικών σπουδών κατά τις τελευταίες δεκαετίες στην ιδιαίτερη μορφή του κειμένου και στις ιδιότητές του. Το κείμενο –και εδώ μας ενδιαφέρει πρωτίστως η ιστορική πηγή– δεν είναι απλά ένας παθητικός ταμειωτήρας δεδομένων, ο οποίος συντάσσεται αναμένοντας την αξιοποίηση του, αλλά μία ενεργή δομή που περιέχει ρητές και υπόρρητες στοχοθεσίες, συχνά χωρίς άμεση σχέση με τα εξιστορούμενα. Ακολουθεί, ταυτόχρονα, συγκεκριμένες στρατηγικές ανάπτυξης της επιχειρηματολογίας του, στις οποίες δημιουργούνται πλώσεις και αντιθέσεις, υπερτονίζονται ή υποβαθμίζονται γεγονότα ανάλογα με την εκάστοτε προοπτική, λαμβάνουν χώρα νοηματικές και ερμηνευτικές μετατοπίσεις. Επιπλέον, η κειμενική ρητορική εξαρτάται άμεσα από το είδος που προσιδιάζει στην κάθε πηγή, καθώς η γλωσσική και θεματική διά-

³⁸ Χαρακτηριστική για συμπεράσματα που μπορούν να οδηγήσουν διαδικασίες θετικιστικού ζηλωτισμού, οι οποίες επιδιώκουν με κάθε τρόπο ακριβή απάντηση σε όλα τα ερωτήματα από τα κείμενα, είναι παρατήρησή μας στο ΔΟΝΟΣ 2005, 41 με υποσημ. 55, σχετικά με τον τόπο ανάθεσης της λαφυραγωγημένης ιππουρίδας του πασά της Βόνιτσας. Καθώς το γερμανικό κείμενο της *Relation* αναφέρει ότι η ανάθεση έγινε στον ναό «der Heil. Jungfrauen», για τον οποίο δεν ήταν δυνατόν να βρεθεί κάποια αντιστοιχία στη Βενετία, προτείναμε ως πιθανή λύση το μοναστήρι της Αγίας Παρθένου στην Κορώνησια. Το κατά τα άλλα επιγραμματικό κείμενο του *Mercure*, που αναγγέλλει την άλωση του φρουρίου Βόνιτσας (παράρτημα 3), δίνει –όχι τυχαία, όπως θα φανεί παρακάτω– επακριβή απάντηση επί τούτου: Η ιππουρίς ανατέθηκε στον ναό Santa Maria delle Salute της Βενετίας!

ΕΙΚΟΝΑ 6: Χάρτης των περιοχών Πρέβεζας και Βόνιτσας το 1717
(Hessisches Staatsarchiv Marburg, βλ. παράρτημα 4.4)

στρωμάτωση μίας γενικής εξιστόρησης είναι διαφορετική από εκείνη ενός κειμένου βιογραφικού ή επικαιρικού περιεχομένου. Τοιουτοτρόπως, από το εκάστοτε κειμενικό τεκμήριο αναδύεται μία ιστορική πραγματικότητα που αντικατοπτρίζει σε πολύ μεγάλο βαθμό τις συνθήκες γένεσής του. Η κλασική πια ρήση του Jacques Derrida, που παραθέτουμε ως μότο, ότι δεν μπορεί να υπάρξει τίποτε πέραν του κειμένου, είναι, υπό αυτήν την έννοια, απολύτως έγκυρη, καθώς με τον όρο *κείμενο* εννοούνται τα ισχύοντα συγχρονικά συμφραζόμενα που ορίζουν και την αλήθεια του. Για να αναγνωρίσουμε, λοιπόν, αυτά τα συμφραζόμενα πρέπει να προβούμε σε μία αποδόμηση, δηλαδή μία καταγραφή των βασικών συνισταμένων που επέτρεψαν ή επέβαλαν τη δημιουργία του κειμένου. Σε ό,τι ακολουθεί, θα προσπαθήσουμε να δούμε συνοπτικά υπό αυτό το πρίσμα τις γραπτές πηγές για τα γεγονότα του 1716-1717, ούτως ώστε να αντιληφθούμε και την αντίστοιχη σημασία τους για την ανασύνθεση των τελευταίων.

Τα ενθυμήματα Schulenburg, όπως σημειώσαμε, αποτελούν μεταθανάτιο έργο συγγενή του στρατάρχη, μεταφέρουν, δηλαδή, τη δευτερογενή οπτική

του συγγραφέα τους, ο οποίος, όπως εύκολα μπορούμε να καταλάβουμε, προσβλέπει με το έργο στην εν γένει οικογενειακή νομιμοποίηση. Στο προοίμιο, πάντως, αναπτύσσονται επακριβώς οι λόγοι της συγγραφής: Πρόκειται για μία βιογραφία, η οποία ακολουθεί μεν τη βασική ιδέα των γαλλικών *Memoires*, διαφέρει όμως –σύμφωνα με τον συγγραφέα– σε ένα βασικό σημείο από αυτές: ενώ εκεί καταγράφεται πλήθος προσωπικών πληροφοριών που δεν στοιχειοθετούνται, στην παρούσα βιογραφία όλα τα λεγόμενα συνοδεύονται με αποδεικτικά τεκμήρια. Ακολουθείται δε ως υπόδειγμα ένα περίλαμπρο αγγλικό έργο που πρωτοεκδόθηκε το 1818, τουτέστιν τα ενθυμήματα του κόμητα John Churchill of Marlborough, γραμμένα από τον William Coxe. Στη συνέχεια παρατίθεται κατάλογος των αρχείων που έλαβε υπόψη του ο F. A. von der Schulenburg-Klosterroda για τη συγγραφή του βιβλίου, ο οποίος περιέχει, πέρα από το προσωπικό αρχείο και την αλληλογραφία του στρατάρχη, και τεκμήρια από το Archivio diplomatico όπου και οι αναφορές του τελευταίου προς τη Γαληνοτάτη.³⁹

Εδώ εμπεριέχονται όλα τα στοιχεία που ορίζουν το σημείο αφετηρίας του έργου. Καταρχάς, η χρήση των πηγών καθιστά φανερή τη φιλοδοξία να αυξηθεί η ιστορική του αξιοπιστία. Το έργο εντάσσεται έτσι στην τότε αναπτυσσόμενη ιστορικιστική ιστοριογραφία που θα βρει το απόγειό της με τον Γερμανό ιστορικό Leopold von Ranke και έχει ως αρχή της την πιστή προσήλωση στις πηγές και την επιδίωξη της απόλυτα ακριβούς απόδοσης των γεγονότων. Πράγματι, το πλήθος των παρεχόμενων πληροφοριών, όπως διαπιστώσαμε και σχετικά με το θέμα που μας ενδιαφέρει εδώ, είναι εντυπωσιακό. Από την άλλη, θα ήταν λάθος να εκληφθεί τούτο ως τεκμήριο απόλυτης αντικειμενικότητας. Αφενός, πρόκειται για μία βιογραφία, άρα ένα έργο που οργανώνει τον ιστορικό χρόνο και κρίνει τη σημασία των γεγονότων με βάση τη σταδιοδρομία του στρατάρχη και την παρουσία του σε αυτά: αφετέρου, η παραπομπή στη βιογραφία του κόμητα Marlborough προϊδέαζει και για τον τρόπο παρουσίασης του στρατάρχη: Παρότι διατηρείται η δέουσα μετριοπάθεια, η αναφορά σε ένα υποδειγματικό για τη εποχή παράδειγμα στρατιωτικής ευφυΐας, που όχι μόνον διέπρεψε στρατηγικά στους λεγόμενους «πολέμους της Ισπανικής διαδοχής» στις αρχές του 18^{ου} αιώνα αλλά υπήρξε και θετικά διακείμενος απέναντι στον Schulenburg,⁴⁰ δημιουργεί αναπόφευκτη σύνδεση των δύο και φανερώνει την προσπάθεια να παρουσιαστεί και ο βιογραφούμενος ως ιδίου διαμετρήματος στρατιωτική ευφυΐα. Αυτό σημαίνει ότι το έργο πρέπει να αναδείξει αυτήν την πλευρά και να αποφύγει στιγμιότυπα που θα την ζημίωναν. Για να το πετύχει, καταφεύγει, παρά τις προθέσεις αντικειμενικότητας, σε μία ψυχολογική ερμηνεία αποφάσεων και γεγονότων:

³⁹ Προοίμιο και κατάλογος αρχείων στο SCHULENBURG 1834, 1, iii-x.

⁴⁰ Βλ. SCHMIDT 1991, 16, 18.

Από τη μία ο Γερμανός αριστοκράτης με τις προτεσταντικές αρχές και τον συγκροτημένο σχεδιασμό των επιχειρήσεων,⁴¹ από την άλλη ο ανυπόμονος και ζηλόφθονος Ιταλός γενικός καπετάνιος Pisani με τις σπασμωδικές αποφάσεις του. Δεν είναι τυχαίο ότι η αφήγηση για το 1716 στηρίζεται σε αυτό το δίπολο. Αφού έχει προηγηθεί αναλυτική παράθεση των συγκαρητηρίων επιστολών επιφανών Ευρωπαίων για τη συνεισφορά του στη σωτηρία της Κέρκυρας,⁴² ακολουθούν τα γεγονότα του Αμβρακικού, όπου ο στρατάρχης εμφανίζεται αναγκασμένος να συναινέσει στην επιχείρηση για να μην διαταραχθεί η ισορροπία του στρατεύματος, παρότι είναι εμφανές ότι το κίνητρο για την επιχείρηση είναι η ζηλοφθονία του Pisani για τις επιτυχίες του στην Κέρκυρα.⁴³ Εδώ διαφαίνεται η επίδραση της προοπτικότητας των πηγών στην καταγραφή των γεγονότων. Ενώ ο στρατάρχης μέμφεται την έλλειψη πολεμοφοδίων και τροφίμων, στις πηγές που παραθέτει ο Χατζόπουλος σημειώνεται, όπως είδαμε, η επάρκειά τους· ενώ στις τελευταίες περιγράφεται η ατυχής απόβαση στην Πρέβεζα και η λιποταξία των δυνάμεων για τις οποίες ο Schulenburg ήταν υπεύθυνος στη Βόνιτσα, στα ενθυμήματα δεν διαβάζουμε τίποτε από αυτά· επιπλέον, για την Πρέβεζα το επίμαχο χρονικό διάστημα παραμένει αόρατο. Είναι προφανές ότι οι δύο πλευρές μεταφέρουν δύο διαφορετικές οπτικές. Όταν το σώμα των πηγών δεν είναι αρκετό για να γίνει κριτική αποτίμηση, ο ιστορικός ακολουθεί, συχνά υποσυνείδητα, την υπάρχουσα αφήγηση, η οποία είναι *μία εκδοχή* των γεγονότων· αυτή η εκδοχή τότε μετατρέπεται σε ιστορία.

Οι περιγραφές των επιχειρήσεων του έτους 1717 στα ενθυμήματα μετέρχονται κι άλλων ρητορικών μέσων. Η λεπτομερής απαρίθμηση των δυνάμεων υπονοεί την παρέμβαση του στρατάρχη για τον επαρκή σχεδιασμό. Η γοργή διάνοιξη χαρακωμάτων στην Πρέβεζα, η αναγνώριση του πεδίου και η επιλογή θέσης για την εγκατάσταση συστοιχιών στη Βόνιτσα, η απόφαση για τη δεύτερη απόβαση, οι στρατηγικές κινήσεις εναντίον των Οθωμανών στην πεδιάδα και η κατάληψη του φρουρίου, όλα αυτά διατάσσονται, σύμφωνα με τα ενθυμήματα, από τον Schulenburg. Η επιτυχία έχει μόνον ένα όνομα: αυτό του στρατάρχη. Όμως, ακόμη και το 1718, όταν τα φρούρια είναι πια βενετικά, είναι η οξυδέρκεια και επιμονή του στρατάρχη που τα διασώζει από την κατεδάφιση και η δική του φροντίδα που τα ενισχύει.⁴⁴ Η άλλη πλευρά, δηλαδή ο Pisani, «πιστώνεται» με την αφροσύνη της πρότασης κατεδάφισης.

⁴¹ Πρβλ. SCHULENBURG 1834, 1, vi.

⁴² SCHULENBURG 1834, 2, 86 κ.ε.

⁴³ Πρβλ. παράρτημα 1 [σελίδα 93].

⁴⁴ Εδώ, φυσικά, θεματοποιούμε την οπτική της αφήγησης και δεν τίθεται εν αμφιβόλω το γεγονός ότι ο Schulenburg επέμεινε να ενισχυθούν τα δύο φρούρια, όπως εξάλλου φαίνεται και από τα σχέδια βελτίωσης που κατέθεσε: ΔΟΝΟΣ 2005, 29 με υποσημ. 27· πρβλ. και εδώ παραπάνω υποσημ. 37.

Για άλλη μία φορά η ιστορία δικαιώνει τον στρατάρχη – ή καλύτερα υπάρχει μόνον για αυτόν.

Στο έργο του Girolamo Ferrari οι στόχοι είναι εμφανέστεροι. Εδώ έχουμε να κάνουμε με μία γενική ιστορία που αφηγείται έναν Βενετοτουρκικό πόλεμο, όπου η βενετική οπτική είναι δεδομένη. Ωστόσο, μία προσεκτικότερη ματιά θα αποκαλύψει περαιτέρω ιδιαιτερότητες. Η αφιέρωση της έκδοσης του 1723 είναι διδακτική:⁴⁵ Το βιβλίο αφιερώνεται στον Alvise Pisani (1664-1741), προκουράτορα της Βενετικής Δημοκρατίας, ο οποίος το 1735 θα εκλεγεί 114^{ος} δόγης της Γαληνοτάτης. Η συνωνυμία με τους πρωταγωνιστές των γεγονότων του Αμβρακικού Andrea και Carlo Pisani δεν είναι τυχαία, καθότι πρόκειται για τους αδελφούς του, από τους οποίους μόνον ο Carlo ήταν τη χρονιά της έκδοσης του βιβλίου εν ζωή.⁴⁶ Ο Ferrari αφιερώνει την ιστορία στον Alvise, διότι, όπως αναφέρει, πρόκειται για προσωπική υπόθεση του τελευταίου, εφόσον οι αδελφοί του προσέφεραν απaráμιλλες υπηρεσίες στην πατρίδα – και κανείς άλλος σαν αυτούς.⁴⁷ Το βιβλίο, λοιπόν, σκοπεύει, ως έναν βαθμό, στην εξύμνηση της οικογενείας Pisani, οπότε πρέπει κάποιος να αναμένει και την ανάλογη θετική αντιμετώπιση των δύο αδελφών.

Στα ενθυμήματα Schulenburg η σημασία των κατακτήσεων υπογραμμίζεται από τις αρκετά λεπτομερείς περιγραφές των φρουρίων ήδη πριν από τα γεγονότα του 1716, ενώ η ιστορική νομιμοποίηση της επιχείρησης, τουλάχιστον για το 1717, έρχεται από την αναφορά στην ναυμαχία του Ακτίου όπου κρίθηκε «η τύχη του τότε πολιτισμένου κόσμου». Στον Ferrari γίνεται επίκληση του θυρλικού Francesco Morosini, που θεωρούσε την κατάκτηση της Πρέβεζας ως τη σημαντικότερη νίκη του. Ο Andrea Pisani, λοιπόν, είναι ο φυσικός διάδοχος του πορθητή του 1684, που η ιστορία τον φέρνει να επαναλάβει τα έργα του δοξασμένου δόγη.⁴⁸ Η κειμενική αντιστοιχία Marlborough-Schulenburg και Morosini-Pisani, παρότι φυσικά συμπτωματική, προδίδει κάτι από τις παρόμοιες ρητορικές στρατηγικές των δύο κειμένων που εξετάζουμε. Επίσης, στην αφήγηση των σχετικών γεγονότων από τον Ferrari παρουσιάζεται ως ιθύνων νους της επιχείρησης ο γενικός καπετάνιος στη θέση

⁴⁵ Η τετρασέλιδη αφιέρωση, συνοδευόμενη από μία βινιέτα του τιμωμένου, βρίσκεται στην αρχή του βιβλίου χωρίς σελιδαρίθμηση.

⁴⁶ Ο Andrea Pisani σκοτώθηκε από έκρηξη πυριτιδαποθήκης στην Κέρκυρα το 1718, ενώ ο Carlo απεβίωσε το 1750.

⁴⁷ FERRARI 1723: «[...] Ma all'incontro è ben anche favorite dalla cognitione, che per motive di giusto obbligo io debba consagrarle (env. le notizie) a V. E. non tanto per invocarla al Patrocinio delle cose mie, quanto per trattarsi delle cose sue, quali sono le azioni delli due fratelli Andrea, e Carlo, Cavalieri, ed a niun altro secondi fra quei, che ne'perigliosi cimenti marziali, hanno servito incomparabilmente alla Patria» (χωρίς σελιδαρίθμηση).

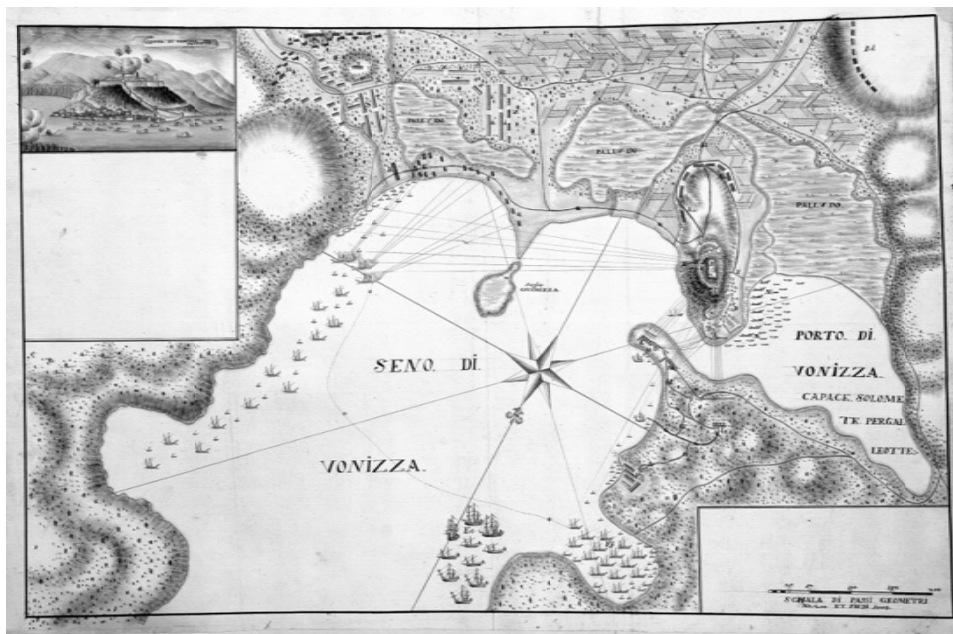
⁴⁸ Για τα γεγονότα του 1684 βλ. ΔΟΝΟΣ 2007.

του στρατάρχη. Ο τελευταίος εμφανίζεται ως απλός εντεταλμένος, ο οποίος ενεργεί στην Πρέβεζα *από κοινού* με τον προνοητή Carlo Pisani. Τούτος πάλι διακρίνεται για τον ηρωισμό του, καθώς μόλις διαφεύγει τον θάνατο στο πολεμικό πεδίο από βλήμα που πλήττει τον υπασπιστή του. Μετά την κατάληψη της Πρέβεζας είναι ο γενικός καπετάνιος που οργανώνει την επιχείρηση στη Βόνιτσα. Εκεί ο Schulenburg αναγνωρίζει *από κοινού* με τον Carlo Pisani τον χώρο και οργανώνει τις συστοιχίες. Η απόφαση για δεύτερη απόβαση λαμβάνεται *από κοινού* από τους επικεφαλής. Ως αποφάσεις του Schulenburg καταγράφονται η αποστολή σώματος στρατιωτών στο φρούριο, που καταλαμβάνεται *ανεμπόδιστα* (*senza ostacolo*) εφόσον είχε εκκενωθεί, αλλά και η επισκευή των φρουριών λόγω της κακής κατάστασής τους, χωρίς να αναφέρεται το ενδεχόμενο κατεδάφισής τους. Εδώ η ιστορία γίνεται οικογενειακή ιστορία – η οικογένεια σφετερίζεται τα γεγονότα ή, αν δεν την αφορούν, τα ουδετεροποιεί ή και αποσιωπά. Αξίζει να αναρωτηθεί κάποιος μήπως υπάρχουν γεγονότα που αποσιωπήθηκαν από όλες τις πλευρές.

Η περιοδική έκδοση *Mercure*, αλλά και η *Relation*,⁴⁹ ανήκουν σε ένα άλλο είδος κειμενικής πηγής, στα ενημερωτικά κείμενα για το ευρύτερο κοινό. Όπως ήδη αναφέραμε, συντάσσονται χρονικά πολύ κοντά στα γεγονότα μεταφέροντας νέες πληροφορίες. Ο *Mercure*, με έδρα τη Χάγη, ανταποκρίνεται, όπως και άλλα τέτοια έντυπα, στην ανάγκη μίας δημόσιας σφαίρας που αναπτύσσεται στην Ευρώπη τον 17^ο και κυρίως τον 18^ο αιώνα παράλληλα με τον Διαφωτισμό και απευθύνεται σε πολίτες που θέλουν να είναι ενημερωμένοι σε τρέχοντα πολιτικά και κοινωνικά θέματα. Το έντυπο εκφέρει συχνά προοδευτικές για την εποχή απόψεις και δείχνει μία προτίμηση σε δημοκρατικότερα καθεστάτα όπως εκείνα της Ολλανδίας ή Αγγλίας, ενώ αποτιμά κριτικά απολυταρχικά καθεστάτα όπως αυτό της Γαλλίας ή το παπικό κράτος της Ρώμης. Ταυτόχρονα, διαθέτει ένα πυκνό δίκτυο ανταποκριτών στην Ευρώπη, από όπου πληροφορείται όλες τις νέες ειδήσεις. Είναι προφανές ότι σε αυτό το επίπεδο σκοπός του είναι η γρήγορη ενημέρωση του κοινού, ιδιαίτερα σε εποχές πολέμου. Με αυτόν τον τρόπο, μεταφέρει ειδήσεις που ενώ δεν αποτελούν προϊόν μακράς επεξεργασίας αντικατοπτρίζουν τις τρέχουσες αντιλήψεις ή διέπονται, περισσότερο ή λιγότερο, από την επίσημη προπαγάνδα. Αυτό φαίνεται ιδιαίτερα στα τεύχη που μας απασχολούν εδώ, καθώς ο ευρισκόμενος σε εξέλιξη Βενετοτουρκικός πόλεμος αποτελεί βασικό θέμα συζήτησης στην Ευρώπη.⁵⁰

⁴⁹ Για όσα αναφέρονται παρακάτω σχετικά με τη *Relation* πρβλ. το πλήρες κείμενό της στο ΔΟΝΟΣ 2005.

⁵⁰ Για το περιοδικό βλ. LOMBARD 1991· CENSER 1994, 165 κ.ε.· για τη δημόσια σφαίρα του 18^{ου} αιώνα βλ. μεταξύ άλλων JÄGER 1997.

ΕΙΚΟΝΑ 7: Χάρτης των βενετικών επιχειρήσεων του 1717 στη Βόνιτσα
(Hessisches Staatsarchiv Marburg, βλ. παράρτημα 4.5)

Είναι προφανές ότι, εφόσον απευθύνεται σε ένα ευρύ κοινό, το έντυπο έχει συχνά πανηγυρικό χαρακτήρα και κλίνει προς μετάδοση ειδήσεων με «ανεκδοτολογικό» περιεχόμενο, που δεν απαντώνται πάντα σε επίσημα έγγραφα. Έτσι, η είδηση για την κατάληψη της Πρέβεζας ξεκινά με την αναφορά για το σκάφος που έστειλε στη Βενετία ο Pisani και το οποίο μετέφερε τα λαφυραγωγημένα λάβαρα. Η συμβολή του Schulenburg καταγράφεται στην έναρξη της επιχείρησης, παράλληλα δίδονται επιγραμματικά τα στοιχειώδη σημεία της τελευταίας, δηλαδή η διάνοιξη χαρακωμάτων, ύψωση λευκής σημαίας, η έξοδος των Τούρκων και η τελική συμπλοκή, ενώ δεν μένει αμνημόνευτη η συμμετοχή Ελλήνων και Σκλαβούνων στην επιχείρηση. Για τη Βόνιτσα παρουσιάζεται ο Pisani ως οργανωτής της επίθεσης, αν και δεν αναφέρονται ιδιαίτερες λεπτομέρειές της. Αντιθέτως, αναφέρεται η δύναμη του κάθε στρατού και η σθεναρή αντίσταση των Τούρκων. Μεγαλύτερο χώρο καταλαμβάνει στις περιγραφές αμφοτέρων των κατακτήσεων ο κατάλογος των λαφύρων, αλλά και η αναφορά στους επινίκιους εορτασμούς. Εδώ, λοιπόν, η οπτική είναι επικεντρωμένη στα γεγονότα που προσδοκά να διαβάσει το αναγνωστικό κοινό. Δεν είναι τυχαίο ότι τόσο στον *Mercure* όσο και στη *Relation* γίνεται ειδική αναφορά στην ιππουρίδα του πασά της Βόνιτσας! Θα

ήταν, όμως, λάθος να θεωρήσουμε ότι από αυτά τα κείμενα λείπει η προοπτικότητα. Καθότι πηγή των ειδήσεων είναι η Βενετία, ο Pisani αναφέρεται και πάλι σε εξέχουσα θέση. Παρομοίως, στον τίτλο της *Relation* παρουσιάζεται αυτός ως ο επικεφαλής της επιχείρησης, αν και πρέπει να σημειωθεί ότι στο κυρίως κείμενο ο ρόλος του στρατάρχη δεν υποβαθμίζεται, προφανώς διότι οι συντάκτες του γνώριζαν ότι τέτοιου είδους κείμενα μεταφράζονταν και σε άλλες γλώσσες –όπως π.χ. στη Γερμανική– οπότε έπρεπε να ληφθούν υπόψη και οι ευαισθησίες αυτών των αναγνωστικών κοινών. Η προπαγανδιστική οπτική γίνεται εξόχως ορατή στην αναφορά του τεύχους Ιανουαρίου 1718 του *Mercur* όπου λέγεται πως ο Pisani έχοντας τοποθετήσει φρουρά στην πόλη της Άρτας («après avoir mis Garnison dans la Ville d'Arta») κατέστησε τη Γαληνοτάτη κυρίαρχο της Ηπείρου. Αυτό που η ακροτελεύτια παράγραφος της *Relation* εκφράζει ως ευχή, εδώ είναι πραγματικότητα: και σε αυτόν που δικαίως θα αντιτείνει ότι επρόκειτο απλώς για λάθος πληροφόρηση, απαντούμε ότι η διασπορά ψευδών ειδήσεων σε καιρό πολέμου είναι πάγια τακτική, την οποία, όμως, ο ιστορικός πρέπει να λάβει σοβαρά υπόψη του καθώς ενίοτε η προπαγάνδα γράφει την ιστορία.

Ακόμη πιο κρίσιμη είναι μία περαιτέρω συνισταμένη των πηγών: Μέσα από αυτές τις ειδήσεις κατασκευάζεται η εικόνα του εχθρού. Στον *Mercur* ο αναγνώστης διαβάζει για το αξιόμαχο του εχθρού αλλά και για την αποφασιστική στάση του γενικού καπετάνιου: η μόνη επιλογή που έχουν οι Οθωμανοί της Πρέβεζας είναι να αιχμαλωτιστούν, οπότε και καταφεύγουν στην έξοδο· στον Ferrari προβαίνουν στην έξοδο διότι φοβούνται αντίποινα για τις βαρβαρότητες που διέπραξαν στην Πελοπόννησο· στη *Relation* είναι η αιώνια πανούργα φύση των Οθωμανών που δεν τηρεί τα συμφωνηθέντα και αγηφά την ανακωχή κάνοντας έξοδο. Επιπλέον, μας πληροφορεί η *Relation*, κατά την έξοδό τους παγιδεύουν εκρηκτικά στο φρούριο – ένα επεισόδιο που δεν αναφέρεται αλλού. Οι διάφορες εκδοχές, που αναδεικνύουν εκ νέου την προοπτικότητα των πηγών, αποβλέπουν πάντως σε κάτι κοινό: Φιλοτεχνούν έναν εχθρό που βρίσκεται απέναντι στην Ευρώπη και πρέπει να ηττηθεί. Ο Ferrari αναφέρει ως βασικό στόχο της ιστορίας του την κατάδειξη του βασικού λόγου που βοηθά τους Οθωμανούς να επιζούν και να εξαπλώνονται, και ο οποίος δεν είναι άλλος από την εκμετάλλευση της διχόνοιας των χριστιανών ηγετών.⁵¹ Η

⁵¹ Αξίζει να παραθέσουμε όλο το απόσπασμα από τον FERRARI 1723, 12: «E questa sarà la Storia che per ora (come dissi) intraprendo, breve pe'l numero degli Anni, e compendiosamente descritta, ma memorabile pe'gran fatti, che somministra alla Prosperità. Ho accenato i successi decorsi, perchè sono sì fattamente uniti, avendo l'una guerra servito di motivo all'altra con tal correlazione, che par che, come anello ad anello, vengano a formare una catena, e sembrino un solo avvenimento, e perchè positivamente si è prevalso il Turco della congiuntura di ritrovare la Repubblica in debolezza di forze, e pe'l dispendio della guerra passata di Morea e pel gravoso incarco di mantenersi armata sì lungamente per

εικόνα του κοινού πανούργου εχθρού συγκαλύπτει τις εσωτερικές αντιφάσεις των Ευρωπαίων, τις εσωτερικές έριδες του συμμαχικού στρατού –που οι συζητηθείσες πηγές φανερώνουν–, και εντέλει την παρακμή της Γαληνοτάτης. Και αυτήν την εικόνα μπορούσε κι έπρεπε να την προσφέρει η ιστορία.

Οι εικόνες, με την κυριολεκτική τώρα έννοια, παρουσιάζουν μία ακόμη οπτική των γεγονότων. Η ιστορική επιστήμη έχει τα τελευταία χρόνια αντιληφθεί τη χρησιμότητα και σημασία εικονιστικών τεκμηρίων –είτε πρόκειται για σχέδια και χάρτες είτε για έργα τέχνης, είτε, απλά για έντυπα– για την κατανόηση ιστορικών γεγονότων και περιόδων.⁵² Ταυτόχρονα, καθώς βιώνουμε μία πλημμυρίδα εικόνων, καθίσταται συνεχώς σαφέστερο ότι η εικονικότητα δεν διαθέτει μόνον αναπαραστατική διάσταση, αλλά και ότι επενεργεί διαμορφωτικά σε αυτόν που την προσλαμβάνει.⁵³ Τοιουτοτρόπως, ό,τι διαπιστώσαμε για τα κείμενα, ισχύει και για την εικόνα: Δεν είναι απλώς ένας παθητικός πανδέκτης «σκληρών» πρωτογενών δεδομένων έτοιμων προς χρήση, αλλά, προς τούτοις, τα αναδιαρθρώνει και τα εντάσσει σε μία συγκεκριμένη προοπτική.

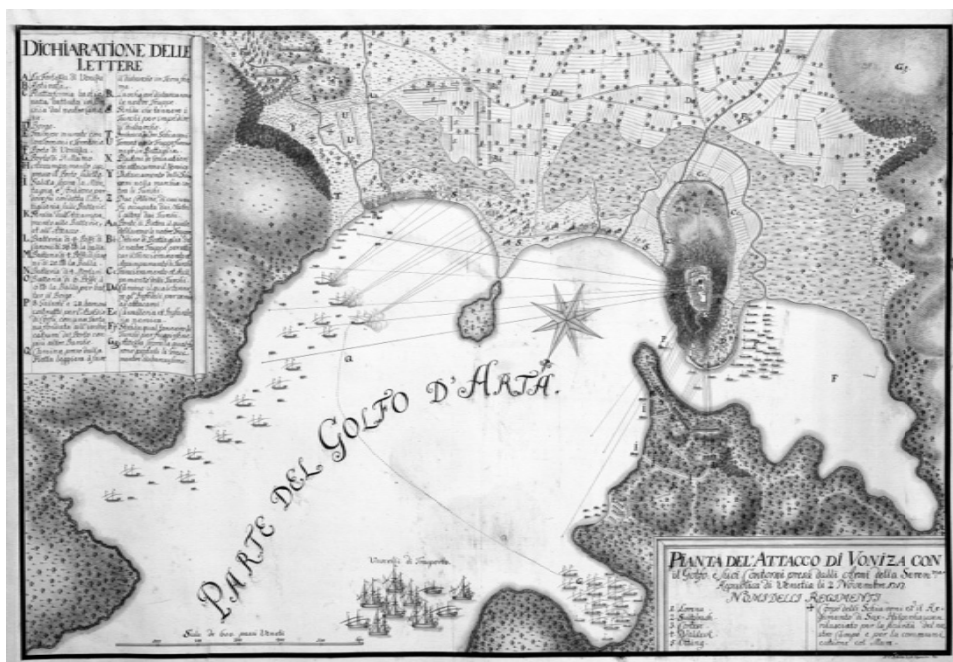
Οι χάρτες αποτελούν προνομιακό πεδίο απεικόνισης πολεμικών γεγονότων και περιοχών, αφού μπορούν να παρουσιάσουν συγχρονικά τη διαχρονία, ενώ ταυτόχρονα με τον συνδυασμό εικόνας και κειμένου προσφέρουν το εύληπτο της πρώτης και την ακρίβεια του δεύτερου. Πέραν των πολεμικών και αμυντικών πληροφοριών, οδηγούν σε πολύτιμα αποτελέσματα σχετικά με τα όρια, την οικιστική και οικονομική κατάσταση των απεικονιζόμενων περιοχών και ως εκ τούτου, ειδικά για την έρευνα της τοπικής ιστορίας, αποτελούν *sine qua non*.⁵⁴ Εξαιτίας τούτης της σπουδαιότητάς τους πρέπει να τεθεί και για αυτούς, όπως και για τις κειμενικές πηγές, το ερώτημα της προοπτικότητάς

conservarsi neutrale nel mezzo de'potentissimi Eserciti nell'Italia. Di questa guisa tutte le storie ci dimostrano co'rari esempi, che siano sempre stati il maggior vantaggio della Potenza Ottomana i differenti affari, le gelosie, le turbolenze, e le fatali passioni, ch'hanno diviso gli affetti de'Principi Cristiani. E Noi a nostri di ne potiamo formare più accertato guidizio, avendo veduto, che stuzzicato il Turco a muovere guerra alla Repubblica, e poi ridotto nel mezzo delle sue perdite a dimandare precipitosamente la pace, cambiò incontanente disegno, e mutò istruzioni, quando fu assicurato degli sforzi straordinari della Spagna per ricuperare gli Stati dell'Italia. Si può dire, che sapendo valersi dell'occasione, e cavarne utile, abbia conservato a se stesso più Provincie, stando colle mani alla cintola, e disputando con andamento ardito nel fine del Congresso di Passarovvitz, di quello que aveane perduto cogli Eserciti in Campagna, quelle Provincie appunto, che per tutti i motivi egli sarebbe concorso spontaneamente a rilasciare all'Imperatore, ed alla Repubblica in prezzo della pace da lui ansiosamente procurata, se non avesse avuto luogo la diversion.»

⁵² Για αυτό το θέμα βλ. κυρίως BURKE 2001.

⁵³ BREDEKAMP 2010.

⁵⁴ Πρβλ. παραδειγματικά, μεταξύ άλλων, για την περιοχή Λευκάδας-Πρέβεζας: ΛΙΑΤΑ 2003· ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERING 2004· CURLIN & KARABELAS 2010· ΔΟΝΟΣ 2010. Γενικά για την ιστορία της χαρτογραφίας του ελληνικού χώρου και τα προβλήματά της βλ. τώρα ΤΟΛΙΑΣ 2008.

ΕΙΚΟΝΑ 8: Χάρτης των βενετικών επιχειρήσεων του 1717 στη Βόνιτσα (Hessisches Staatsarchiv Marburg, βλ. παράρτημα 4.6)

τους. Η νεότερη έρευνα τονίζει το γεγονός ότι οι χάρτες αποτελούν ένα πολύπλοκο σημειολογικό πεδίο, στο οποίο δεν απεικονίζονται μόνον τοπολογικά δεδομένα, αλλά καταγράφονται οικονομικές προτεραιότητες και προθέσεις, επιχειρείται η επιτήρηση και ιδιοποίηση του παριστανόμενου χώρου και αποτυπώνονται πολιτιστικές ιδιαιτερότητες· παράλληλα αποτελούν μέσα επιβολής, εξάσκησης και νομιμοποίησης ισχύος, όπως και ανάδειξης της οπτικής των δημιουργών της μέσω της επιλεκτικής χαρτογράφησης.⁵⁵ Εδώ, φυσικά, δεν μπορεί να γίνει συστηματική συζήτηση αυτής της θεματικής, αλλά θα τεθούν εν συντομία και ενδεικτικά μόνον κάποια ζητήματα σε σχέση με το εικονιστικό υλικό των γεγονότων που εξετάζουμε.

Στους χάρτες 4.1 (Εικ. 3), 4.2 (Εικ. 4) και 4.3 (Εικ. 5) της Πρέβεζας, ενώ αποτυπώνονται πολεμικά γεγονότα, προκαλεί εντύπωση η λεπτομερής αναπαράσταση του φυσικού χώρου. Στους δύο πρώτους αποδίδεται η ευρύτερη περιοχή, όπου σημαίνονται οι δασώδεις εκτάσεις, στον τρίτο, που αποδίδει

⁵⁵ HARLEY 2001· ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERING 2004, 94· PANSINI 2007· STOURAITI 2008 με περαιτέρω βιβλιογραφία στις σημ. 4, 6.

την περιοχή γύρω από το φρούριο σημαίνονται οι καλλιεργήσιμες ή εκμεταλλεύσιμες εκτάσεις. Επιπλέον, στον 4.3 αυτό που φαίνεται ως ρεαλιστική απεικόνιση του χώρου, δεν είναι. Αφενός το φρούριο του Αγίου Ανδρέα παρουσιάζεται πολύ μεγαλύτερο από εκείνο της Μπούκας, πράγμα που ακόμη και στην ερειπιώδη κατάσταση του τελευταίου δεν ίσχυε· αφετέρου, ενώ ο χώρος του οικισμού ανατολικά του νέου φρουρίου παρουσιάζεται υποτυπωδώς με μία συστάδα κτιρίων, στην περιοχή βόρεια του φρουρίου Μπούκας, εκεί που οι χάρτες του Coronelli εμφανίζουν το αναπτυγμένο προάστιο, στον χάρτη 4.3 –όπως και στους άλλους δύο– δεν παρουσιάζεται τίποτα.⁵⁶ Ακόμη κι αν ο οικισμός είχε μεταταθεί πλήρως πλησίον του νέου φρουρίου, πράγμα που φαντάζει απίθανο, οι δομές του παλαιού προαστίου δεν σημειώνονται. Αυτό που εδώ ενδιαφέρει πρωτίστως, είναι να υπογραμμίσουμε ότι κάθε απεικόνιση δεν είναι ή δεν μπορεί να είναι «αντικειμενική». Αντιθέτως, μεταφέρει την ειδική οπτική των σχεδιαστών και των εντολέων τους. Έτσι, λαμβάνοντας υπόψη τη μετέπειτα οικονομική σημασία της υλοτομίας αλλά και του αγροτικού τομέα της Πρέβεζας για τη Βενετία, με τη διανομή γαιών και τη δημιουργία του ελαιώνα στις περιοχές που σημαίνονται στους χάρτες, αντιλαμβανόμαστε ότι η χαρτογράφηση της περιοχής με αφορμή τα πολεμικά γεγονότα είναι μία πρακτική ιδιοποίησης των πλουτοπαραγωγικών πηγών της και προκαταρκτικής οικονομικής οργάνωσης του χώρου από τους νέους κατακτητές του.⁵⁷ Σε αυτήν τη διαδικασία, όπως διακρίνεται και σε άλλες περιπτώσεις της βενετικής χαρτογραφίας,⁵⁸ σημαίνεται ότι αφορά τους συντάκτες των σχεδίων: Αν το παλαιό προάστιο είναι αδιάφορο, το ερειπωμένο φρούριο της Μπούκας ενδιαφέρει ως στρατηγικό σημείο, όπως και το μικρό τετράγωνο κτίσμα που σημαίνεται στην περιοχή Βρυσούλας και πιθανώς συνδύαζε υδάτινους πόρους με αμυντικές κατασκευές.⁵⁹ Σε αυτά τα συμφραζόμενα, δεν είναι τυχαίο ότι η βάση της νέας εξουσίας, δηλαδή το φρούριο του Αγίου Ανδρέα, αναδεικνύεται σε κεντρικό σημείο της εικονιστικής σύνθεσης. Μία ματιά στους χάρτες 4.5 (Εικ. 7) και 4.6 (Εικ. 8) με την κατάληψη της Βόνιτσας επιβεβαιώνει την ανάγνωση των χαρτών που κάνουμε εδώ, καθώς και εκεί η εδαφολογική απεικόνιση είναι λεπτομερής· και καθότι, λόγω των ελών, η γύρω από το φρούριο περιοχή δεν προσφερόταν για ευρεία εκμετάλλευση όπως στην περίπτωση της Πρέβεζας, ο πανοραμικός χάρτης 4.4

⁵⁶ Για την εικόνα του προαστίου και το σχετικό εικονιστικό υλικό βλ. ΔΟΝΟΣ 2010.

⁵⁷ Για την οικονομική οργάνωση της πόλης τον 18^ο αιώνα, ιδιαίτερα στους τομείς υλοτομίας και ελαιοκαλλιέργειας, βλ. ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ 1987· ΑΥΔΙΚΟΣ 2003· βλ. και ΔΟΝΟΣ 2010, 441 με περαιτέρω βιβλιογραφία στην υποσημ. 22.

⁵⁸ Βλ. ΘΕΜΕΛΗΣ 2007, όπου σε χάρτες της Αθήνας κατά την κατάκτηση του 1687 εμφανίζονται ως κενοί χώροι που αποδεδειγμένα ήταν κατειλημμένοι από αρχαία ή άλλα κτίσματα. Πρβλ. ΤΟΛΙΑΣ 2008, 227 κ.ε., για μία κριτική αποτίμηση της χαρτογραφίας του Coronelli.

⁵⁹ Για αυτό το σημείο πρβλ. ΔΟΝΟΣ 2010, 440 με υποσημ. 17.

(Εικ. 6) της ευρύτερης περιοχής υποδεικνύει τον διαθέσιμο προς εκμετάλλευση χώρο. Υπό αυτήν την έννοια, οι τρεις χάρτες της Στοκχόλμης που αναφέραμε,⁶⁰ οι οποίοι απεικονίζουν την κατάληψη της Πρέβεζας και τον Αμβρακικό, αποδεικνύουν εκ του αντιθέτου την ίδια πρακτική: Καθώς μεταγενέστεροι και απευθυνόμενοι σε αποδέκτες που δεν έχουν γεωστρατηγικά ενδιαφέροντα στην περιοχή αλλά παρακολουθούν το γεγονός από την επιχειρησιακή πλευρά, είτε εξαλείφουν, είτε αποδίδουν τελείως σχηματικά το περιεχόμενο τα γεγονότα περιβάλλον. Ομοίως, οι διαφορές των υπομνημάτων που διαπιστώσαμε παραπάνω, πρέπει να αποδοθούν όχι αποκλειστικά σε διαφορετικούς αντιγραφείς αλλά και σε διαφορετικούς εντολείς με αποκλίνοντα ενδιαφέροντα, για τους οποίους δεν είναι όλα τα δεδομένα και η ακρίβεια τους εξίσου σημαντικά.

Με την παραπάνω, επαναλαμβάνουμε, κατά κανένα τρόπο εξαντλητική συζήτηση των εικονιστικών τεκμηρίων για το 1717⁶¹ προσπαθήσαμε να δείξουμε ότι και οι χάρτες, παρότι αποτελούν σε σχέση με τα κείμενα πιο αυστηρά καθορισμένα συστήματα δεδομένων, ρυθμίζονται από στοχοθεσίες και στρατηγικές, ενώ ακολουθώντας την οπτική των συντακτών τους αναπαριστούν και τα ενδιαφέροντά τους. Όπως οι ερευνητές της γενικής, έτσι και εκείνοι της τοπικής ιστορίας θα πρέπει να είναι ενήμεροι αυτής της συνθήκης όταν μελετούν εικονιστικά τεκμήρια: για να τα ερμηνεύσουν επαρκώς, είναι αναγκαίο να εφαρμόσουν την πρόταση του David Woodward, σύμφωνα με τον οποίο εξίσου απαραίτητη με την ανάλυση του χάρτη είναι και η συμπερίληψη όλων των στοιχείων που οδήγησαν στη δημιουργία του, πράγμα που, θα λέγαμε, σημαίνει να αναρωτηθούν για το πού, πότε, γιατί, από ποιον, για ποιον.⁶²

⁶⁰ Βλ. παραπάνω με υποσημ. 25.

⁶¹ Προτιμήσαμε εδώ λόγω χώρου να μην επεισέλθουμε στη συζήτηση ενός άλλου πολύ ενδιαφέροντος τεκμηρίου, της ελαιογραφίας που ανήκε στην οικογένεια von der Schulenburg και σήμερα βρίσκεται στο Ιστορικό Μουσείο Αθηνών, με θέμα τις επιχειρήσεις του 1717 σε Πρέβεζα και Βόνιτσα. Ελπίζουμε να το κάνουμε μελλοντικά με αφορμή μία ευρύτερη ενασχόληση με τις εικονιστικές πηγές που αφορούν βενετικές επιχειρήσεις στον Αμβρακικό. Λεπτομερής ανάλυση του πίνακα σε σχέση με τα πολεμικά γεγονότα στο ΔΟΝΟΣ 2005 με εικ. 4· βλ. επίσης από τεχνολογικής άποψης ΚΑΡΚΑΖΙΣ 2007.

⁶² WOODWARD 1974.

Δ. *Επιλεγόμενα*

Με την προηγηθείσα συζήτηση τέθηκε ουσιαστικά, βάσει του παραδείγματος των γεγονότων των ετών 1716-1717 στον Αμβρακικό, το ζήτημα της χρήσης, ανάγνωσης και ερμηνείας των τεκμηρίων της τοπικής ιστορίας. Έγινε, ελπίζουμε, αντιληπτό ότι θα ήταν ολέθριο για όσους ασχολούνται με αυτή να παραιτηθούν από τη βασική συγκριτική ανάλυση των πηγών. Τα ίδια αρνητικά αποτελέσματα θα είχε, όμως, και αποκλειστική επικέντρωση σε μία προσπάθεια ενοποίησης των λεπτομερειών μέσα από μονοδιάστατες αφηγήσεις, στις οποίες οι παρεκκλίνουσες ή παραλλάσσουσες εκδοχές αντιμετωπίζονται *μόνον* ως γεγονοτολογικά λάθη που χρήζουν διόρθωσης ή βελτίωσης. Είναι ακριβώς τούτη η πολυφωνικότητα των πηγών που τους προσδίδει ένα συγκριτικό πλεονέκτημα, ιδιαίτερα ως προς την τοπική ιστορία. Μέσω αυτής καθίσταται δυνατή η παρατήρηση της πρόσληψης του τοπικού από το γενικό και του περιφερειακού από το κεντρικό.⁶³ Επιπροσθέτως, η ποικιλότητα των συμφραζομένων και των προθέσεων των επιμέρους τεκμηρίων όχι μόνον δεν θα πρέπει –στο όνομα μίας ανεπαρκώς ορισμένης ανάγκης εξαγωγής «ουδέτερων και χειροπιαστών» δεδομένων– να θεωρείται αδιάφορη, αλλά είναι αυτή ακριβώς που δημιουργεί την πολλαπλότητα των δεδομένων. Επιπλέον, και ιδιαίτερα για τον συγκεκριμένο (ελλαδικό) χώρο και (ιστορικό) χρόνο, είναι η οπτική πηγών τέτοιου είδους που λιγότερο ή περισσότερο σχημάτισε τη συλλογική ιστορική συνείδηση του γηγενούς πληθυσμού. Στην προσπάθεια δημιουργίας μίας νέας ταυτότητας έπαιξαν βασικό ρόλο ιστοριογράφοι του 19^{ου} αιώνα, όπως ο Χιώτης ή ο Σάθας, που μεταφέρουν τις συγκεκριμένες πηγές και την οπτική τους ως υλικό ανασύνταξης της εθνικής συνείδησης. Τούτο σημαίνει ότι η οπτική των πηγών καθόρισε και την οπτική των Ελλήνων, αφού μέσα από αυτές, και κυρίως μέσα από την ιστορία των πολέμων Δυτικών και Οθωμανών και την όποια συμμετοχή των κατοίκων του ελλαδικού χώρου σε τούτους, οι τελευταίοι αναγνώρισαν ή δημιούργησαν την ταυτότητά τους. Σε τοπικό επίπεδο, μία κοινότητα, και εδώ μπορούμε να φέρουμε ως παράδειγμα την Πρέβεζα, προσπαθεί να πληροφορηθεί τις ρίζες και την ιστορία της με τη βοήθεια των πηγών αυτών· υφίσταται ή χάνεται ιστορικά διαμέσου της αναφοράς της σε ή της απουσίας της από τούτες τις πηγές και του τρόπου που οι τελευταίες προσλαμβάνουν τον χώρο της. Τοιουτοτρόπως, η ενσύνειδη κριτική αντιμετώπιση των σχετικών κειμένων, η διαπίστωση

⁶³ Αυτό φυσικά ισχύει και για τις άλλες επιχειρήσεις, όπως διαπιστώσαμε ήδη για την άλωση της Πρέβεζας το 1684 από τους Βενετούς στο ΔΟΝΟΣ 2007, 99 κ.ε. Πρβλ. και ΔΟΝΟΣ 2009, 95 κ.ε., για τη συμβολική λειτουργία της Πρέβεζας στη δυναστική μυθολογία των Μεδίκων με αφορμή τη δήωση του φρουρίου και του προαστίου της από τους ιπότες του Αγίου Στεφάνου το 1605.

των αντιφάσεων και της πολυπρισματικότητάς τους αποτελεί και ένα βήμα ιστορικής αυτογνωσίας της κοινότητας, αναγνώρισης των δικών της αντιφάσεων και προσπάθειας αναμέτρησης εκείνου που *αισθάνεται ότι είναι* με εκείνο που οι πηγές *παρουσιάζουν ότι είναι*.

Ο πόλεμος που μόλις εξετάσαμε άνοιξε για την Πρέβεζα, με την έλευση των Βενετών, μία διαφορετική ιστορική και πολιτισμική πορεία. Τούτη εκφράστηκε τόσο σε κοινωνικό, πολιτικό και οικονομικό όσο και σε επίπεδο υλικού πολιτισμού: οι επιρροές στον τελευταίο γίνονται ακόμη και σήμερα ορατές, κυρίως στη χωρική, πολεοδομική και οικιστική οργάνωση της πόλης.⁶⁴ Αυτό υπογραμμίζει εκ νέου την πρωτεύουσα σημασία των εικονιστικών τεκμηρίων για τη μελέτη της τοπικής πολιτισμικής ιστορίας, τεκμηρίων που, όπως και οι κειμενικές πηγές, έχουν τη δική τους οπτική και τα οποία –όπως προσπαθήσαμε να δείξουμε– κατέχουν μέσω της ενάργειας της εικόνας όχι μόνον παθητικό-παραστατικό αλλά ταυτόχρονα και ενεργητικό-διαμορφωτικό χαρακτήρα.

Όλα τα παραπάνω δείχνουν τον δρόμο που πρέπει να ακολουθήσει ο ερευνητής της τοπικής ιστορίας και καλούν σε στοχασμό ως προς την ανάδειξη ενός κατάλληλου θεωρητικού και μεθοδολογικού εργαλείου που θα λαμβάνει υπόψη τόσο το γενικό ιστορικό πλαίσιο, όσο και –κυρίως– τις ειδικές συνθήκες τού τόπου που ερευνά. Ωστόσο, σχετικά με αυτήν τη συζήτηση, είμαστε σίγουροι ότι η ιστορία της Πρέβεζας θα μας δώσει σύντομα την κατάλληλη ευκαιρία για να επανέλθουμε.⁶⁵

⁶⁴ Για την πολεοδομική οργάνωση της Πρέβεζας βάσει βενετικών χαρακτηριστικών βλ. ΔΟΝΟΣ 2010.

⁶⁵ Σχετικά με αυτόν τον μεθοδολογικό προβληματισμό πρβλ. ΑΣΔΡΑΧΑΣ 1996.

Παραρτήματα

1.

Τα σχετικά αποσπάσματα με τις επιχειρήσεις στον Αμβρακικό κατά τα έτη 1716, 1717 και 1718 από τον δεύτερο τόμο των ενθυμημάτων του στρατάρχη von der Schulenburg (1834). Διατηρείται η ορθογραφία του πρωτοτύπου, εκτός από ένα εμφανές τυπογραφικό λάθος που διορθώνονται σε παρένθεση [].

1716 (Κεφάλαιο 27)

[Σελίδα 91] [...] *Nun wurde vorgeschlagen, die große Flotte solle die Streitkräfte des Kapudan Bassa im Archipelagus aufsuchen, und die leichtere nebst den Landtruppen die Eroberung von St. Maura, Prevesa und Vonizza versuchen. Man wollte so eben die Rehde von Sapienza, in welcher diese Berathungen gehalten wurden, verlassen, als die Nachricht einging, die Flotte des Kapudan Bassa habe durch einen Sturm gelitten und befinde sich in der Richtung der Insel Chios. Dies veranlaßte abermals einigen Aufenthalt und Berathungen; endlich entschloß man sich, 20 der größeren und bessern Kriegsschiffe in dem Hafen von Sapienza mit dem Auftrag zurückzulassen, einen Kreuzzug bis zum Kap Matapan, dem südlichsten Punkt der Halbinsel, zu machen, um daselbst Nachrichten von den weiteren Bewegungen der großen türkischen Flotte einzuziehen. Der Capitano generale ging mit den übrigen Kriegsschiffen und der ganzen leichten Flotte am 4. Octbr. nach Zante ab; widrige Winde gestatteten erst am 10. daselbst einzutreffen; am 13. kam bei St. Maura an, welche Insel die Türken verlassen hatten, und am 14. erschien die Expedition, deren Zweck die Einnahme von Preveza und Vonizza war, in dem Meerbusen von Arta.*

Preveza sowohl als Vonizza liegen am Eingang und innerhalb des Meerbusens von Arta, 12 bis 14 italienische Meilen nördlich von der nördlichsten Spitze der Insel St. Maura; diese hieß bekanntlich im Alterthum Leukadia, und an der südlichsten Spitze derselben liegt der Felsen dieses Namens, von welchem herab Sappho sich in die See stürzte. Der Meerbusen von Arta trennt nach der heutigen Geographie den Sandschak von Jannina von dem von Carlelie; am Eingang des Canals, der in denselben führt, liegt nördlich Alt- und Neu-Prevesa. Ersteres befand sich in Ruinen, das zweite war befestigt; es war auf drei Seiten von einer großen Ebene umgeben; die Befestigungen bestanden in einem regelmäßigen Viereck, dessen vier Winkel durch vier bastionirte [Σελίδα 92] Thürme gedeckt waren; am Fuß der Veste lief ein revertirter Graben; alles war in gutem Stand, pallisandirt und durch eine Besetzung von 4-500 Mann und 30 Stück Geschütz vertheidigt. Tiefer in dem

Meerbusen auf dem südlichen Ufer liegt Vonizza. Diese Festung befindet sich auf einer felsichten Höhe, welche eine Halbinsel bildet und 1000 Schritt im Umgang haben kann; nach der Landseite zu hat sie eine dreifache Umgebung starker Mauern, zwischen welchen die zwei Gräben liegen; die Mauern selbst sind mit Thürmen versehen, welche zur Vertheidigung beitragen. Die Veste schien von der Land- und östlichen Seite unangreifbar. Uebrigens hatten die Türken, da sie einen feindlichen Besuch erwarteten, die besten und zweckmäßigsten Verteidigungsanstalten gemacht. Außer den fabelhaften Lagen, die über diese Gegenden bestehen, davon wir eine so eben Erwähnung gethan haben, sind dieselben in der älteren Geschichte merkwürdig, weil einst in diesen Gewässern am Eingang des Meerbusens von Arta das Schicksal der damaligen civilisirten Welt entschieden wurde. Hier liegt das Vorgebirge von Actium, woselbst die berühmte Seeschlacht zwischen Augustus und seinem Nebenbuhler Marc Antonius vorfiel.

Zwischen dem 14. und 18. Octbr. wurden 1000 Mann bei Climino ausgeschifft, während die Flotte in dem Hafen von Demata im Schutz lag. Am 21. gelang es mit sechs leichten Schiffen in den Meerbusen von Arta einzudringen; indeß fing die übelste Herbstwitterung an, heftige Stürme und starker Regen herrschten während mehrerer Tage, und die am Bord befindlichen Truppen litten dadurch nicht wenig. Am 24. heiterte sich das Wetter auf und der Versuch mit 17 Galeeren, 1 Galeotte und 40 bis 50 Barken wurde unternommen; er war nicht ohne Schwierigkeiten, indem die Untiefen den Schiffen große Vorsicht geboten, der eigentliche schiffbare Canal sehr schmal war und die Galeeren mehr wie 500 Schritt unter dem wirksamsten Feuer des Geschützes aus der Festung Prevesa zu rudern genöthigt waren. Indeß gelangte das Geschwader ohne bedeutenden Verlust in das Innere des Meerbusens und befand sich um Mittag im Angesicht von Vonizza.

[Σελίδα 93] *Wir haben oben gesehen, wie die Lage dieser Festung beschaffen war und wie ungünstig die Jahreszeit und die Umstände für den glücklichen Erfolg dieser Expedition schienen. Der Feldmarschall war vom Anfang an der Meinung, man thue besser sie nicht zu versuchen, um so mehr, als der Feind vollständig vorbereitet sei. Allein der Capitano generale Pisani bestand auf dem Einlaufen in den Meerbusen, und nachdem dieses statt gefunden hatte, begehrte er, daß der Versuch, Vonizza mit Bomben zu bewerfen, unternommen werden solle.*

Die menschliche Eigenliebe war auch bei dieser Gelegenheit der Hebel der Entschlüsse des Capitano generale. Er konnte sich nicht verhehlen, wie wenig die venetianische Flotte in diesem Feldzuge unter seinem Befehlen geleistet hatte, und wünschte daher am Schluß desselben durch irgend eine glückliche Unternehmung sich einiges Verdienst zu erwerben.

Unter diesen Verhältnissen war die Lage des Feldmarschalls nicht wenig

schwierig, und wenn er einerseits seiner Ueberzeugung nach den Ansichten Pisani's widersprechen mußte, so rieth ihm anderseits die Klugheit, in diesem Widerspruch nicht so weit zu gehen, daß man ihn eines Mangels an gutem Willem, oder gar einer Art Eifersucht, nachdem er selbst bei der Vertheidigung von Corfu so großen Ruhm erworben hatte, beschuldigen könne. Die Expedition bestand aus 2600 Mann Landtruppen, 6 Stück Geschütz von schwerem und mehreren von leichtem Kaliber nebst 4 Stück Mörser; übrigens mangelte es an allen zu einer Belagerung nothwendigen Bedürfnissen, selbst an Lebensmitteln, und von diesen war nur hinreichend Brod vorhanden. Es wurden am 25. Octbr. 4 Mörser ausgeschifft, von denen 2 unterhalb des Platzes in Batterien gestellt wurden, und diese fingen am 26. zu spielen an. Die Türken ermangelten ihrerseits nicht auf die Landgräben zu feuern, und die Belagerer erlitten in diesen Tagen einigen Verlust.

Der Erfolg des Bombenwerfens war von keiner Bedeutung. Wegen des schlechten Zustands der Laffetten waren die Mörser nach einigen Würfen außer Stand; und wenn auch die Laffetten und übrigen Werkstücke erneuert wurden, so hatten [Σελίδα 94] sie doch keinen Bestand. Pisani versuchte noch mittelst einer Aufforderung Vonizza vom Feind räumen zu lassen; allein die Türken gaben Feuer auf die Perlementärs. Unter diesen Umständen blieb nichts anderes übrig, als sich zur Einschiffung der ausgesetzten Truppen zu bequemen und die Belagerung, wenn man anders diesen Versuch so nennen kann, aufzugeben. Man entschloß sich hierzu am 29., schifft die Truppen in der Nacht ein und lichtete am 30. vor Anbruch des Tages die Anker, so daß man sich früh in Angesicht von Prevesa befand. Der Capitano generale fand für zweckmäßig die Dunkelheit abzuwarten und vor den Batterien dieser Festung vorbeizuschiffen; der Feldmarschall aber, welcher seine Gegenwart in St. Maura für nothwendig hielt, setzte sich mit den Generalen Sala und Castelli in eine Felucke und traf schon am 30. Mittags daselbst ein. Das zu der letzten Expedition angewandte Geschwader gelangte in der Nacht vom 30. zu 31. Octbr. Und mit geringem Verlust, den es durch einige Kanonenschüsse aus Prevesa erlitt, ebenfalls glücklich nach St. Maura.

Nachdem der Feldmarschall über die Herstellung der Festungswerke von St. Maura das Nothwendige verfügt hatte, verließ er diese Insel am 4. Nov. und traf am 5. in Corfu ein. Er verwandte die kurze Zeit seines Aufenthalts daselbst, sowohl die Fortschritte der bei seiner Abreise angeordneten Vervollständigungsarbeiten der Befestigungen zu besichtigen, als neue Verfügungen zu erlassen, welche im Laufe des Winters sowohl in Corfu als in St. Maura ausgeführt werden sollten und die Ingenieurs Castelli und Visconti wurden schriftlich mit der Ausführung dieser Anordnung beauftragt, worüber sich Schulenburg zu seiner persönlichen Deckung einen Empfangsschein ausfertigen ließ. Hiernach schifft sich der Feldmarschall den 18. Novbr. Abends ein

und gelangte nach einer beschwerlichen Schifffahrt am 6. Decbr. mit einem Gefolge von 36 Personen im alten Lazareth zu Venedig an.

1717 (Κεφάλαιο 28)

[Σελίδα 103] [...] *Indeß beabsichtigte man im Monat October die im vergangenen Herbst mißlungene Unternehmung auf Prevesa und Vonizza zu erneuern, und zu diesem Zweck ging ein Convoi in der Nacht vom 15. zum 16. October nach St. Maura ab.*

Die aus Corfu ausgelaufene Expedition vereinigte sich daselbst mit den dort befindlichen Truppen und bestand nach dieser Vereinigung in 5 Bataillonen Deutscher, 2 Bataillonen Italiener und 5 schwachen Bataillonen Slavonier, zusammen aus 5000 Mann Fußvolk.

Außerdem hatte man 2 Compagnien Dragoner, jede von 50 Mann, und 300 Arbeiter von verschiedenen Gewerben mit Einschluß der Minirer.

Die Artillerie bestand aus

8 Stücken von 50 Pfund Kaliber,

4 » » 30 » »

4 » » 20 » »

8 bis 10 Stück Feldgeschütz, und

8 Stück Mörser.

Dieses Geschütz war hinreichend mit Munitio versehen. Man sieht aus diesen Angaben, daß die diesmaligen Vorkehrungen vollständiger als die vorjährigen waren, und daß man sich eines bessern Erfolgs schmeicheln durfte.

Am 19. October erfolgte die Ausschiffung vor Prevesa. Die Laufgräben wurden unmittelbar nachher eröffnet und nach [Σελίδα 104] Errichtung zweier Batterien bekehrten die Türken am 22. zu capituliren. Da sie jedoch freien Abzug verlangten, so wollte man ihnen diesen nur unter der Bedingung zugestehen, daß Vonizza ebenfalls übergeben werde, widrigenfalls sie sich als Kriegsgefangene ergeben sollten. Die Unterhaltung dauerte einige Stunden und der türkische Commandant willigte ein, einen Brief nach Vonizza mit dem Antrag der Räumung dieses Platzes zu senden. Als aber die Nacht eingebrochen war, so machte die aus 600 Mann und 80 Pferden bestehende Besatzung einen Ausfall, in der Absicht sich durchzuschlagen. Sie rückte in der Richtung nach Morgen längs dem Canal vor, um nach Arta zu entkommen. Glücklicherweise stießen sie auf einen vorgeschobenen slavonischen Posten; dieser gab Feuer und setzte dadurch zur rechten Zeit das übrige Lager in Alarm. Indeß schlugen sich die Türken durch die drei Linien des Lagers durch und gewannen einen dahinter liegenden Wald, wobei sie jedoch zwei Drittel ihrer Zahl an Todten und Verwundenen verloren.

Während dieses Vorfalls erstieg die Abtheilung, welcher der Angriff der Veste von der Abendseite her anvertraut war, den Platz ohne Widerstand; es wurden in demselben 32 Stück Geschütz gefunden und 400 Mann Besatzung, halb Italiener, halb Slavonier unter den Befehlen des Obersten Cortese hineingelegt.

Der bei dieser Belagerung erlittene Verlust belief sich auf 60 Mann Tode und Verwundete; unter ersteren war der Oberst des 1. Regiments Waldeck, v. Bombach, und der slavonische Oberst Rosani.

Am 24. October wurde die Mannschaft sowohl als das ganze Belagerungsgeschütz eingeschifft, um zur Belagerung von Vonizza abzugehen und verwendet zu werden.

Widrige Winde veranlaßten, daß die Ausschiffung selbst erst am 27. stattfinden konnte; nachdem der Feldmarschall den Platz selbst recognoscirt hatte, so urtheilte er, daß er von der Nordseite angegriffen werden müsse.

Wir haben die Lage von Vonizza bei Gelegenheit des Versuchs geschildert, welcher im vergangenen Jahre mit Belagerung dieses Platzes unternommen wurde. Indeß glauben [Σελίδα 105] wir zur Verständigung der gegenwärtigen Ereignisse noch einige nähere Angaben, die sich auf selbigen beziehen, beibringen zu müssen.

Vonizza liegt auf einer Halbinsel in der Form eines länglichen Vierecks gestaltet; diese ist auf drei Seiten von der See bespült, auf der vierten Seite gegen Mittag hängt sie mit dem festen Lande zusammen. Die Festung selbst liegt auf einem felsichten Hügel, der sich auf den 3 Seiten nach dem Meere zu abhängig verläuft; unterhalb der selben, nach Mitternacht, liegt der Flecken gleichen Namens.

Diesem gegenüber, und durch den schmalen Eingang in den Hafen von ihm getrennt, liegt eine andere vorspringende Halbinsel, auf welcher sich eine griechische Kapelle und einiges festes Gemäuer befand. Diesen Punkt wählte der Feldmarschall, um von hier aus die Nordseite der Festung zu beschießen und die Türken aus dem Flecken Vonizza zu vertreiben. Es wurden daselbst zwei Batterien, die eine von 4 Stück Dreißigpfündern und 4 Mörsern, die andere von 6 Stück von geringerem Kaliber errichtet, welche den Platz am 1. November zu beschießen angingen.

Die türkische Besatzung bestand aus 2500 Mann, unter welchen 500 Mann guter Reiterei.

Als das Feuer der Belagerer dem Platz anfang lästig zu werden, so verließ der kommandirende Bassa die Festung, indem er die zu Bedienung des Geschützes nöthige Mannschaft in derselben zurückließ, und bezog ein auf der Südseite vom Platze gelegenes Lager. Nachdem die Belagerungsarbeiten, von welchen wir so eben besprochen, in Stand gesetzt waren und der Feldmarschall von der von den Türken genommenen Stellung unterrichtet worden

war, so entschloß er sich die Festung auch von der Landseite anzugreifen und eine zweite Ausschiffung zu unternehmen. Er ließ daher den Brigandier Martinoni mit 800 Mann bei der ersten Attaque zurück, indem hinreichende Vorkehrungen zu dessen Sicherheit getroffen worden waren, und ertheilte ihm den Befehl, mit kräftiger Beschießung des Platzes fortzufahren. Hiernach begann die Ausschiffung am 2. November früh. Die zu dieser Expedition bestimmten Truppen bestanden in 5 deutschen und 2 italienischen [Σελίδα 106] Bataillonen, 800 Slavoniern, 80 Dragonern und 60 Minirern, im Ganzen aus 3540 Mann.

Vor der südlichen Seite der Festung war eine kleine Ebene, von einem Flüschen durchschnitten, welches sich in's Meer ergoß, und welches die ausgeschifften Truppen von der Stellung trennte, welche die Türken vor dem Platz genommen hatten. In der linken Flanke der Venetianer erhob sich eine Reihe von Hügeln. Die Türken rückten ihnen in guter Ordnung und entschlossener Haltung entgegen und der Feldmarschall wagte nicht unter ihren Augen über den erwähnten Bach, über welchen zwei Brücken führten, hinüberzurücken. Da die Türken sich immer mehr rechts zogen, den linken Flügel bedrohten und sogar die Absicht verriethen auf dieser Seite der Truppe in den Rücken zu kommen, so verstärkte man die linke Flanke mit sechs Pelotons Grenadiere; der Aufmarsch geschah mit 6 Bataillonen, indem ein italienisches Bataillon und 800 Slavonier zur Deckung des Ausschiffungsplatzes zurückgelassen wurden.

Als die Türken diese Bewegung gewahr wurden, so zogen sie sich nach einigen auf dem linken Flügel vorgefallenen Plänkeleien in ihr Lager unter der Festung zurück, welches wohl eine Stunde rückwärts entfernt lag. Schulenburg benutzte diesen Augenblick, ging über die obgedachten Brücken über den Bach und stellte sich jenseits desselben auf. Als der Feind sah, daß die Venetianer sich näherten, so verließ er abermals sein Lager, marschirte gegenüber auf, als wenn er zum Angriff schreiten wollte; allein auf einmal wandte er sich rechts, gewann nach und nach den venetianischen linken Flügel und die Höhen, die sich in dieser Gegend befanden, und nahm, den Kampf vermeidend, eiligst seinen Rückzug. Dieser wurde von den jenseits des Wassers befindlichen Belagerern bemerkt, welche mit Wirksamkeit die fliehenden Türken beschossen; die Griechen und Seesoldaten standen nicht an, sich auf leichten Fahrzeugen dem ihnen gegenüber auf der nördlichen Seite unter der Festung gelegenen Flecken Vonizza zu nähern; sie fanden ihn, so wie die Festung selbst, gänzlich vom Feinde geräumt und erstiegen die Mauern.

Der Feldmarschall beeilte sich seinerseits ebenfalls dem [Σελίδα 107] Platz sich zu nähern, um durch dessen Besetzung mit regelmäßigen Truppen aller Unordnung zu steuern. Er sandte daher zu diesem Zwecke alle Grenadiere

unter den Befehlen des Generals Gala ab, die ohne Widerstand in den Platz einrückten, der von aller Mannschaft verlassen war, und sogleich das Pulvermagazin, so wie die Magazine der Munitions- und Mundvorräthe besetzen. Man fand in der Festung bedeutende Vorräthe aller Art, 28 Stück metallne Kanonen, 6 dergleichen Mörser, 40 Mörser um Steine zu werfen; auch lagen in dem Hafen 8 Galeotten und 28 Transportschiffe, die im vergangenen Jahre von den Türken zu Ueberschiffung der Truppen nach Corfu gebraucht worden waren. Ueberdem fand sich die ganze Equipage des Bassa vor, seine Kanzlei und einiger Kassenbestand.

Diese zwei Expeditionen, auf Prevesa sowohl als auf Vonizza, kosteten 60 Todte und 100 Verwundete; sie gelangen so vollständig als möglich und verschafften der Republik den Schlüssel von dem Meerbusen von Arta, und durch den Besitz dieser beiden Festungen befand man sich im Stand, aus demjenigen Theil von Albanien, der unter dem Namen von Xeromeros bekannt ist, bedeutende Kriegscontributionen zu ziehen.

Beide Plätze wurden unmittelbar nachher wiederhergestellt und in den besten Stand gesetzt, und hierzu die Zeit vom 3. bis zum 11. Novbr. verwendet. Der Feldmarschall verließ an diesem Tage Vonizza und begab sich nach Prevesa, woselbst er bis zum 14. verweilte. In jeden dieser Plätze wurden 600 Männer Fußvolk, so wie in den erstern Ort eine Abtheilung von 80, in den letztern eine von 20 Dragonern gelegt. Ueberdem fand man für gut, zu besserer Sicherstellung dieser Posten 4 Galeeren und 3 Galeotten zurückzulassen. Der Proveditore generale Loredan, der sich in St. Maura befand, übernahm die weitere Fürsorge sowohl für diese Insel, als wie für die neuen Eroberungen.

Am 16. Novbr. war Schulenburg von dieser mit Erfolg gekrönten Unternehmung in Corfu zurück.

[Σελίδα 109] [...] *Indeß waren die Flotten in üblem Zustand wieder in Corfu eingetroffen, und die Muthlosigkeit, die sich in Folge dieser ungünstigen Ereignisse der obersten Befehlshaber der [Σελίδα 110] Seemacht bemächtigt hatte, war so groß, und die Besorgniß sich von Capudan Bassa verfolgt zu sehen, so lebhaft daß in einem Kriegs Rath vorgeschlagen wurde, unverzüglich die wiederhergestellten Befestigungen von St. Maura und die Plätze Prevesa und Vonizza zu zerstören und mit Pulver zu sprengen.*

Des Feldmarschalls kräftiger Widerspruch gegen diese Anträge, und die Drohung, daß, wenn man ohnerachtet seiner abweichenden Meinung doch dieses Vorhaben ausführte, er sich förmlich gegen dessen Folgen verwahren und hierüber nach Venedig berichten werde, bewirkten jedoch, daß diese Absichten aufgegeben wurden.

1718 (Κεφάλαιο 29)

[Σελίδα 114] *Der Feldmarschall brachte den Winter von 1717 zu 1718 in Corfu zu, beschäftigte sich sowohl die Vertheidigungsanstalten dieses Platzes und der am Meerbusen von Arta eroberten Festungen zu vervollständigen, als Offensivoperationen zu dem künftigen Feldzug zu entwerfen.*

Zaghafte, und vielleicht durch persönliche Rücksichten geleitete Rathgeber ermüdeten nicht in Venedig die Anstalten der Türken und vorzüglich die des Bassa von Arta, Prevesa, Vonizza und selbst Butrinto wieder zu erobern, als so nahe bevorstehend und als so drohend darzustellen, daß der Senat den Oberbefehlshabern der Land- und Seemacht in Corfu den Befehl zuschickte, abermals die Frage in Berathung zu nehmen, ob es nicht zweckmäßig sei, die Festungswerke der erwähnten drei Plätze zu zerstören und sie alsdann zu verlassen. Die Erfahrung aller Zeiten beweist hinreichend, daß es selten Berathungen, sie mögen Kriegs- [Σελίδα 115] oder politische Angelegenheiten betreffen, giebt in welchen nicht die Mehrzahl sich zu Entschlüssen neigt, die man mit dem Ausdruck „Extrem“ zu bezeichnen pflegt. Es sei, daß sich dieselbe entweder für allzu gewagte, oder im Gegentheil für zu zaghafte Maßregeln ausspricht; zuweilen gelingt es doch Männern von kräftigem Willen und gehaltvoller Logik, die Ansicht jener Mehrzahl zu dem zweckmäßigsten und passendsten Entschluß zurückzuführen.

Dies Verhältniß trat unter gegenwärtigen Umständen ein. Der Capitano generale Pisani, so wie der Contreadmiral Diebo stimmten dafür, daß die eroberten Plätze verlassen werden sollten, während die selben Männer im vergangenen Sommer für den gewagten Zug nach dem Archipelagus sich entschieden hatten. Schulenburg stellte ihnen vor, daß er dafür stehe, mit 2000 Mann St. Maura, Vonizza und Prevesa zu schützen; die Räumung dieser Plätze werde den Muth der Feinde erhöhen, dem kaiserlichen Hof dagegen die Meinung beibringen, daß der Republik die Kräfte und der gute Wille mangle, ihrerseits die Türken möglichst zu beschäftigen; hierzu komme, daß die Ungläubigen in dem letzten Feldzug bei Verfolgung der venetianischen Flotte nach den erlittenen Anfällen wenig Kühnheit bewiesen hätten, daher auch nicht zu erwarten stehe, daß sich der Feind dieses Jahr sehr unternehmend bezeigen werde. Diese Gründe erreichten ihren Zweck, und es wurde beschlossen, die genannten Vesten zu behaupten.

In Folge dessen verfügte sich der Feldmarschall am 5. März nach Prevesa und blieb daselbst bis zum 28. desselben Monats, wandte die Zeit seines dortigen Aufenthalts an, den Platz unter seinen Augen wieder herstellen und in den besten Stand setzen zu lassen.

Kaum erfuhr der Bassa von Arta Schulenburgs Ankunft in dieser Gegend, als er alle bisherige[n] Streifzüge, die er bis unter die Mauern von Vonizza und

Prevesa vorgenommen hatte, aufgab, sich in sein Lager von Arta zurückzog und durch Vertheidigungsanstalten die Besorgniß eines Angriffes verrieth.

2.

Το σχετικό απόσπασμα με τις επιχειρήσεις του έτους 1717 σε Πρέβεζα και Βόνιτσα από το έργο του Girolamo Ferrari (1723). Διατηρείται η ορθογραφία του πρωτοτύπου.

(Βιβλίο Τρίτο)

[Σελίδα 248] [...] *Dileguate di questa maniera le gelosie de'nimici, ed aprendosi favorevole la congiuntura, meditò il Pisani di accingersi a qualche impresa, prima che la stagione gli si rendesse contraria. Furono poste sul tavoliere quelle nell'Albania, per esservi stato anche invitato dal Provveditor General Mocenigo, ad oggetto di fiancheggiare le sue armi nell'assedio disegnato d'Antivari. Ma ruscato affatto il partito per non esporre I legni in spiagge aperte e pericolose, fu rivolta la mira sopra la Prevesa, e Voniza due fortezze che dominano il Golfo d'Arta, e gran tratto di Paese, e che servono die antemurale all'Isola di Santa Maura; perciò ne'secoli andati fu custodita la Prevesa con somma gelosia da'Turchi; ed il Generale Francesco Morosini impadronitosene la considerò sempre per il più importante de'suoi acquisti. Ma nel trattato di Carlovvitz pretesero I Turchi, che fosse demolita, ed essi poscia la ridussero in fortezza di regolare difesa.*

Passato a questo fine il Pisani a Corfù colle galee, ed avendo ordinate al Diedo di fermarsi alle saline del Zante sino a più sicuro avviso dall'andata del Capitan Bassà ne'Mari superiori, per indi poi calare a Climinò, diede l'imbarco a sei mille soldati col Maresciallo Sculemburgo, co'Generali Rossi, e Sala, ed i Maggiori di battaglia Costanti, e Martinosi, e pervenne alli diciotto di Ottobre in distanza di quattro miglia dalla Prevesa. Posero il piede a terra trecento Dalmatini comandati dal Sala, alzando terreno per coprirli, e successivamente le altre milizie collo Sculemburgo, ed il [Σελίδα 249] Cavaliere Carlo Pisani per assumere le disposizioni di Provveditore in Campo. Ordinò lo Sculemburgo, che fosse occupato il Colle di Meemet Effendi, ed un piccola Moschea a colpo di fucile dalla Fortezza, ma sortiti i Turchi scomposero a primo impeto quelle milizie, per essersi dati alla fuga i Greci, che stendevansi al loro fianco in riva al Mare, colla perdita, e ferite di molti nostri soldati, del Colonello Drascovich, e del Tenente Colonnello Corponese. Dopo questo successo si travagliò alle trincee, sollecitate dall'ingegnere Maimbon, corrispondendo gli assediati lentamente col Cannone,

bensì vigorosamente col moschetto, restandovi mortalmente ferito il Colonello Bombach del primo Regimento di Vvaldech, e non senza pericolo dello stesso Carlo Pisani, rimastovi colpito nella testa al di lui fianco uno de'suoi ajutanti. Ma ecco nel calor delle operazioni esporsi da Turchi bandiera di resa, ricercando di partire con armi e bagaglio, gli fu risposto, essere le cose avanzate a segno, che niente poteva più impedir l'acquisto; volerli dunque a discrezione, ed in oltre, che dovesse il Bassà come superiore a quello di Voniza commetter a lui la cessione anche di quella Fortezza. In questi termini ricercando i Turchi due ore di tempo a risolvere, e sospese le ostilità, si credè da' Veneti di fare due acquisti in un sol colpo. Ma memori i Turchi della fede da loro violata ai prisidj delle Piazze della Morea, e temendo, che da' Nostri gli fosse reso in quest'occasione il contraccambio, tentarono di procacciarsi lo scampo. Uscirono alle due della notte, e superando disperatamente alcuni posti verso la Marina in faccia le galeotte, guardati da' Schiavoni, s'aprirono la strada verso l'Arta, essendovi stati uccisi a primi colpi il Colonello Rosani, ed il Capitano Slade. Lasciarono nella Fortezza trenta pezzi di artiglieria, e molta munizione, quale fu incontante occupata dal Capitano Gio: Savaliè colla sua Compagnia di Granatieri.

[Σελίδα 250] *Da questo passò il Pisani a Vonizza, avendo spedito gli ordini al Diedo di rinforzare il Campo con due mille soldati delle Navi. Ella giace nella terra ferma, sopra di un Colle tutto grebani, che ha le radici sul Mare, dominando un Porto con piccolo ingresso, e dalla parte di terra è assicurata da' paludi. Ha tre recinti di muraglia senza terrapieno dalla parte di Levante, e dall'altra eravi in eminenza la Moschea, a guisa di Forte con alcuni cannoni, allora difesa da cinquecento fanti, e quattrocento cavalli. Il vento gagliardo da Levante non permise all'armata di ancorarsi che nel Porto di San Marco; ivi sceso lo Sculemburgo col Provveditor Carlo Pisani, osservarono il terreno all'intorno per piantarvi il Campo. S'acudì senza indugio a due batterie, l'una contra il Torrión da Ponente, l'altra nel luogo, ov'erano le reliquie della Torre Papà Jana; eravi però frapposto tra le due batterie e la Fortezza un Seno, o sia il soprammentovato piccolo Porto precedentemente otturato co' legni affondati, ed estendevasi tra questo, e le batterie, soltissimo bosco per trecento passi, il quale fu in breve tempo spianato. Cannonarono i Turchi alla gagliarda, avendo contrapposto al Papà Jana due grossi Cannoni, ma il maggior danno provenne dal moschetto de' molti presidiarj disposti nelle Case del borgo, che stendevasi alla riva del piccolo Porto. Tosto però vi furono sloggiati da quattro piccoli cannoni, e dalle granate, gittate da due organelli con sei mortari per cadauno, restandovi il borgo incenerito. Contuttociò avvedutisi i Comandanti della difficoltà di venir al fine dell'intrapresa da quella parte, e che prolungan-*

dosi, poteva essere sturbata dalla stagione, deliberarono di sbarcare dall'altra della pianura. Duecento Schiavoni presero terra di notte, ed aguataronsi; ed altri mille Greci salirono le Cime de'Monti a cavaliere del mare, per sparare sopra l'inimico quando si fosse mosso. All'alba, comparsa l'armata per sbarcare, vi si opposero i Turchi col Cannone dalla fortezza, ed altri [Σελίδα 251] sortirono a piedi, ed a cavallo inoltrandosi verso il Mare. Ma da uno de'soldati in aguato essendo scaricato intempestivamente il fucile, susseguitarono anche gli altri abbruciando la polvere inutilmente: tuttavia questo disordine servì a qualche cosa di buono, perché sparando dall'altro del Monte anche i Greci, e temendo i Turchi di essere colti nel mezzo, sospesero la marcia. Seguendo lo sbarco senza contrasto, subitamente s'inoltrarono i Greci dell'ala sinistra condotti dal General Sala, e scortati di Dragoni, e da una compagna di Granatieri, sino alla falda de'Monti, ed i Tedeschi occuparono il piano formando il corpo di battaglia. Si videro i Turchi calare del monte con grida, ma staccata grossa partita per incontrarli, eglino ritrocessero, parte al Monte e parte in fortezza. Allora marciò l'Esercito sollecitamente, presentandosegli in faccia in ordine di battaglia. Ma i Turchi in vece di chiudersi alla difesa, s'incamminarono anch'essi ordinatamente per riconoscer i Nostri, indi senza rendere colpo voltarono le spalle per la strada del monte. Allora spedito dallo Sculemburgo il Capitano Savaliè co'suoi Granatieri, entrò nella fortezza senza ostacolo, impossessantosi di trenta due cannoni di bronzo, e sei mortari, oltra otto galeotte, vent'otto Libi, o siano barconi di quelli che servirono nell'assedio di Corfù, ed una Tartana affondata nell'imboccatura del porto.

Vi restava, per aver l'intiero dominio del Golfo, di ridurre all'ubbidienza la Città dell'Arta. Ma la stagione inoltrata al Verno, e l'aver i Turchi prese le necessarie cautele per difenderla, indussero il Pisani a differirne l'assedio, ed a ricevere da que'Greci col mezzo del loro Vescovo il volontario sborso di due mille Cecchini presentemente, e di mille per annuo tributo, solito pagarsi anco nella guerra passata, ma intermesso per la demolizione della Prevesa in esecuzione della pace di Carlovvitz. Con che terminarono anche nel Levante le operazioni. Ridotta l'una e l'altra Fortezza in valida difesa, giusta gli ordini dello Sculemburgo con nuovi [Σελίδα 252] Fortini, riparate le mura, e montate l'artiglierie, con presidio de'Reggimenti Cortese in Prevesa, e Bortuluzi in Vonizza, si potè crederle assicurare da qualunque tentantivo de'Nimici, i quali raccolti in molto numero all'Arta ne minacciavano il riacquisto. Lasciata perciò la soprintendenza a Roberto Papasava allora Provveditore Straordinario di Santa Maura, ed al Provveditore d'Armata Foscari con una squadra di galee, se n'ritornò il Pisani a Corfù, preceduto dalle dichiarazioni del Pubblico gradimento nell'essere creato Cavaliere.

3.

Οι αναφορές του *Mercure Historique et Politique* της Χάγης σχετικά με τις επιχειρήσεις του έτους 1717 σε Πρέβεζα και Βόνιτσα από τους τόμους αρ. 63 και 64. Διατηρείται η ορθογραφία του πρωτοτύπου.

τ. 63, τχ. μηνός Δεκεμβρίου 1717

[Σελίδα 620] [...] VI. 1. *Les nouvelles de Venise du 12. de passé, nous apprennent qu'on y avois eu avis, par la voye d'Otrante, de la prise de la Forteresse de Preveza. Celles du 19. marquoient, qu'on y avoit eu la veille la confirmation de cette nouvelle par un Felouque dépêchée par le Général Pisani avec 10 Drapeaux. Le Lieutenant Colonel Allessandro Buzali, revenu sur la même Felouque raporte, que la petite Flotte des Venitiens étant venuë le 17. mouiller l'Ancre sous cette Place, le Général de Schuylembourg avoit fait d'abord débarquer les Troupes qu'il Commandoit, & avoit détaché le Chevalier Martini avec deux Brigades, l'une d'Esclavons & l'autre de Grecs; pour aller investir cette Forteresse, afin de l'assiéger dans les formes; sous la direction de 2. habiles Ingenieurs; que la Garnison Ottomane avoit fait ensuite 2. vigoureuses sorties, l'une sur les Esclavons, & l'autre sur les Grecs; mais qu'elle avoit été vigoureusement repousée dans la Place; que depuis ce jour-là jusqu'au 21., les Turcs avoient fait jouer diverses Mines & [Σελίδα 621] Fourneaux, pour faire sauter en l'air les Venitiens, qui s'en étoient emparez de quelques Ouvrages exrérieurs, ce qui n'ayant pas eu l'effet qu'ils s'en étoient promis, ils avoient arboré un Drapeau Blanc, demandant à Capituler; mais que le Capitaine Général leur avoit fait dire, qu'il n'y avoit pour eux aucune autre Capitulation à espérer, que de se rendre Prisonniers de Guerre: Que sur cette réponse, le Bassa qui Commandoit avoit pris la résolution de hazarder une retraite avec sa Garnison, qui étoit encore de 6. à 700. hommes, en abandonnant la Place, & en essayant de forcer un des quartiers des Assiégeans: Qu'ils avoient commencé à l'entrée de la nuit, à mettre ce Projet en exécution; mais que les Assiégeans, qui étoient sur leurs gardes, les avoient reçus de manière, que la plus grande partie de cette Garnison avoit été tuée sur la place ou fait prisonnière, les Chrétiens n'ayant perdu en cette Action, qu'environ 100. hommes, entre lesquels se trouvoient, les Colonels Rosani & Branbach, un des Ajudans du Capitaine Général, & quelques autres Officiers moins considérables: [Σελίδα 622] que là-dessus on avoit pris possession de la Place, où on avoit trouvé 31. Pièces de Canon, la plûpart de Bronze, & beaucoup de toute sorte de Munitions: qu'on s'étoit ensuite occupé à combler les Aproches, le Capitaine Général ayant résolu de décamper dans peu, pour aller attaquer Vonizza. On ajoûte de Venise, qu'on y avoit chanté le Te Deum le 13. en Action de Grace pour cet avantage, & qu'on y avoit fait des réjouissances pendant 3. jours.*

[Σελίδα 624] [...] VI. 4. *Les Lettres du 26. marquent qu'il étoit arrivé le 22. une autre Felouque avec des Lettres du Capitaine Général Pisani, portant qu'après la prise de Prevesa, l'Armée Venitienne ayant décampé le 26. du mois précédent, s'étoit avancée vers Vonizza, sous les ordres de ce Général. Qu'on avoit d'abord battu la Place de plusieurs pièces de Canon, & de plusieurs Mortiers, & que la Garnison qui étoit de 800. Janissaires & de 400. Spahis, avoit répondu avec courage, & fait une vigoureuse sortie sur les Assiégeans & sur les Troupes qu'on débarquoit; mais que le Général Pisani ayant posté sur une hauteur voisine 200. Soldats & mille Grecs, qui la chargèrent à dos & en flanc; elle avoit été obligée de rentrer en desordre dans la Forteresse, qu'elle avoit abandonné la nuit suivante. On trouva dans la Ville 32. pièces de Canon & 6. Mortiers de Bronze & quantité de Munitions de Guerre. On s'empara ensuite d'un autre Port voisin; où l'on a trouvé 8. Galliotés & 16. Barques. On a pris plusieurs Drapeaux sur les Turcs & une Queuë de Cheval, qui a été placée à Venise, [Σελίδα 625] dans l'Englise dell Salute. On a chanté le Te Deum, pour cette nouvelle Victoire, dans l'Englise Ducale de St. Marc, & on a fait encore des réjouïssances pendant 3. jours. Le Senat a honoré le Capitaine Général Pisani du titre de Chevalier en considération de ce qu'il a fait cette Campagne pour la République.*

τ. 64, τχ. μηνός Ιανουαρίου 1718

[Σελίδα 34] [...] VII. 1. *[M]ais d'autres avis portent, que toute l'Armée Navale étoit arrivée le 24. de Novembre à Corfou, avec le Capitaine Général Pisani, après avoir mis Garnison dans la Ville de l'Arta, & muni les Fortereses nouvellement conquises de la Prevesa & Vonizza, ce chi rend la République maîtresse de l'Epire; ensuite de quoi le même Capitaine Général a mis le Troupes en quartier, à cause de Neiges qui commençoient à tomber & du froid qui commençoit à se faire sentir en ces quartiers-là.*

4.

Έξι χάρτες από το Κρατικό Αρχείο του Μάρμπουργκ (Staatsarchiv Marburg) με θέμα τις βενετικές επιχειρήσεις σε Πρέβεζα και Βόνιτσα το έτος 1717. Ανήκουν στη συλλογή πολεμικών χαρτών με γενικό τίτλο *Wilhelmshöher Kriegskarten* που απόκειται στο αρχείο και αποτελούν μέρος του 17^{ου} τόμου με τον χαρακτηρισμό *Krieg zwischen den Türken, dem Kaiser und Venedig 1714-1718*. Τα αρχειακά δεδομένα και η μεταγραφή των υπομνημάτων των επιμέρους χαρτών, με διατήρηση της ορθογραφίας του πρωτοτύπου, έχουν ως εξής:

4.1

Χειρόγραφος επιχρωματισμένος χάρτης (Εικ. 3)

Αριθμός καταχώρισης: Hess. Staatsarchiv Marburg: WHK17/36

Συντάκτης: Άγνωστος

Χρονολογία: 1717

Διαστάσεις: 430x320 mm

PLAN DU FORT DE PREVESA

avec ses environs et le campement pendant le Siege

- a. Place de Prevesa.
- b. Galeres et Vaissaux de Transport.
- c. Endroit du Deparquement.
- d. Marche de Troupes au Camp.
- e. Campement.
- f. Attaque.
- g. Chemin par ou les Infideles se sont sauveés.
- h. Poste des Esclavons.
- i. Les 800 Hommes qui etoient sous les armes à la tête du Campement.
- k. Galliottes.

4.2

Χειρόγραφος επιχρωματισμένος χάρτης (Εικ. 4)

Αριθμός καταχώρισης: Hess. Staatsarchiv Marburg: WHK17/36a

Συντάκτης: Άγνωστος

Χρονολογία: 1717

Διαστάσεις: 435x315 mm

Plan de Prevesa avec le Campement et l'Attacque

- A. Place de Prevesa
- B. Flotte de galeres, galiottes et de vaisseaux
- C. L'Endroit du Deparquement
- D. Campement sur le chemin d'Arta
- E. Campement pres du vieux Prevesa
- F. Chemin par au la garnison de la Place s'est sauveé
- G. Post des Esclavons dans les maisons des pescheurs
- H. Les 800 Hommes sous les armes
- I. Galiottes dont le Turcs ont voulu de saisir en passant
- K. Les Approches
- L. Defilé occupé par un detachement d'Esclavons et de Grecs

4.3

Χειρόγραφος επιχρωματισμένος χάρτης με κλίμακα· ένθετο έγχρωμο σχέδιο του φρουρίου Αγίου Ανδρέα στο πάνω δεξιό μέρος· χειρόγραφο υπόμνημα σε χωριστό φύλλο (Εικ. 5)

Αριθμός καταχώρισης: Hess. Staatsarchiv Marburg: WHK17/37

Συντάκτης: Άγνωστος

Χρονολογία: 19.10.1717

Διαστάσεις: 535x380 mm· κλίμακα σε passi geometri

Pianta del attacco di Prevesa con il Golfo e suoi contorni, e, Campamento attaccato al ottob: 19: 1717

- A. Piazza di Prevesa
- B. Galere, e, vascelli di trasporto e Galeote
- C. Luogo dello Sbarco
- D. Marchia delle Truppe al Campo
- E. Campo
- F. Attacco
- G. Strada per la quale gl'infedeli si sono salvati
- H. Posto di Schiavoni
- I. Li 800 huomini sotto le armi
alla destra del Campo Galliotte
- K. La Cavalleria
- L. Campo delli Generali
- M. Prevesa distrutta ve(c)chia

Στην ένθετη άποψη του φρουρίου: Veduta di Prevesa da Ostro

4.4

Χειρόγραφος επιχρωματισμένος χάρτης χωρίς υπόμνημα ή άλλο σχολιασμό πέραν της ένδειξης του φρουρίου της Βόνιτσας (Εικ. 6)

Αριθμός καταχώρισης: Hess. Staatsarchiv Marburg: WHK17/38ab

Συντάκτης: H. C. Bröckell

Χρονολογία: 1717

Διαστάσεις: 610x450 mm

Woniza

4.5

Χειρόγραφος επιχρωματισμένος χάρτης· ένθετο έγχρωμο σχέδιο του φρουρίου στο πάνω αριστερό μέρος· τίτλος και λεπτομερές χειρόγραφο υπόμνημα σε χωριστό φύλλο (Εικ. 7)

Αριθμός καταχώρισης: Hess. Staatsarchiv Marburg: WHK17/39

Συντάκτης: Άγνωστος

Χρονολογία: 02.11.1717

Διαστάσεις: 660x430 mm· κλίμακα: 200 passi geometri

Pianta del attacco di Vonitzza con il Golfo e suoi Contorni Presa Dalli Armi della Ser.ma. Replica die Venetia li 2 di Novembre 1717 e poi le Dichiarazione (sic) delle Lettere

- A. La Fortezza di Vonizza
- B. Rettirata
- C. Piatta forma Bastionata Battuta in Brescia de nostro Canone
- D. Borgo
- E. Traverse Murate con loro Torrioni e Teritori
- F. Accampamento appresso Bordo (*sic*) sudetto
- G. Salita sopra la Montagna e Stradone per dove fu condotta l'artigleria sulle Batterie
- H. Strada dall'Accampamento alle Batterie (*διαγραμμένη λέξη*)
- I. Batterie di 4. Pezzi di Canoni di 50.
- K. Batteria di 4. Pezzi di Canoni di 30.
- L. Batterie di 4 Mortari
- M. Batteria di 6 Pezzi di 12 Libel. (;)
(*διαγραμμένη λέξη*) per (*με διαφορετική μελάνη*) batter il borgo
- N. Otto Galiotte e 28. barconi costrutti
(*διαγραμμένες λέξεις με διαφορετική μελάνη*)
- O. Camino, preso dalla Flotta leggiera à far il Disbarcho in Terra (*δια-*
γραμμένη λέξη) ^{ferma} (*με διαφορετική μελάνη*)
- P. Luogo, ove sbarcarono le nostre Truppe
- Q. Strada che tennero li Turchi per impedir il sbarco
- R. imboscada degli Schiavoni
- S. Terreno ove le Truppe furono messe in Battaglia
- T. Pluttone dei Granadieri che attaccarono ^{l'} (*με διαφορετική μελάνη*) Nemico
- V. Distaccamento delli Schiavoni nella marchia Contra li Turch ⁱ (*με διαφορε-*
τική μελάνη)
- X. Due Collone (*sic*) di cui unafu (*sic*) ^{fu} (*με διαφορετική μελάνη*) occupata dai Nostri l'altra dai Turchi

- Υ. Ponte di Pietra sopra_(το ο με διαφορετική μελάνη) la quale Difilorono le nostre Truppe
- Z. Ordine di Battaglia delle nostre truppe per attacar il Trincieramento e Campamento delli Turchi
- Aa. Trincieramento e, Campo delli Turchi
- Bb. Camino il quale tennero li infideli per venir ad attaccarli_(μη ευκρινής διόρθωση του Ι με διαφορετική μελάνη)
- Cc. Strada la qual tennero li Turchi per fuggirsene
- Dd. Altezza sopra la quale furono postati li greci mentre disbarcassimo
- Ee. Vascelli di trasporto
- Ff. porto st marco

Nomi delli Regimenti

1. Lorena.
2. Sultzbach
3. Cortese, ovvero italiani
4. Schiavoni
5. Waldeck
6. Ottingen

Στην ένθετη άποψη του φρουρίου: Veduta di Vonizza da Ponente

4.6

Χειρόγραφος επιχρωματισμένος χάρτης· λεπτομερές υπόμνημα στο πάνω αριστερό μέρος του χάρτη· τίτλος και ονομασία των συμμετασχόντων συνταγμάτων στο κάτω δεξιό μέρος του χάρτη (Εικ. 8)

Αριθμός καταχώρισης: Hess. Staatsarchiv Marburg: WHK17/38a

Συντάκτης: H. C. Bröckell

Χρονολογία: 02.11.1717

Διαστάσεις: 630x430 mm· κλίμακα: 600 passi veneti

Pianta del'Attacco di Voniza con il Golfo e suoi Contorni presa dalli Armi della Seren.ma. Republica die Venetia le 2 Novembre 1717

Nomi delli Regimenti

1. Lorena.
2. Sultzbach.
3. Cortese.
4. Waldeck.
5. Otting.

+ *Corpo di Schiavoni et il Regimento di Sax=Hilperhausen rilasciato per la sicurezza del nostro Campo e per la communicatione col Mare.*

DICHIARAZIONE DELLE LETTERE

- A. La Fortezza di Voniza
- B. Retirata.
- C. Piattaforma bastionata battuta in Breschia dal nostro Canone.
- D. Borgo.
- E. Traverse Murate con loro Torrioni e Territorio.
- F. Porto di Voniza
- G. Porto di St. Marco
- H. Accampamento appresso il Porto sudetto.
- I. Salita sopra la Montagna e Stradone per dove fù condotta l'Artiglieria sulle Batterie.
- K. Strada dall'Accampamento alle Batterie, et all'Attacco.
- L. Batteria di 4. Pezzi di Canoni di 36. lb. la balla.
- M. Batteria di 4. Pezzi di Canoni di 20. lb. la Balla.
- N. Batteria di 4. Mortari
- O. Batteria di 6. Pezzi a 6. lb. la Balla per batter il Borgo.
- P. 8. Galeote e 28. barconi costrutti per l'Assedio di Corfù, con una Tartana fondata all'imboccatura del Porto con più altre Barche.
- Q. Camino, preso dalla Flotta leggiera à fare il Disbarcho in Terra ferma.
- R. Luocho (*sic*), ove sbarcarono le nostre Truppe.
- S. Strada che tennero i Turchi per impedire il sbarcho.
- T. Imboscada dei Schiavoni.
- U. Terreno ove le Truppe furono messo in Battaglia.
- X. Plutoni de Granatieri che attarono il Nemico.
- Y. Distaccamento delli Schiavoni nella Marchia contra li Turchi.
- Z. Due Colline, di cui una fù occupata dai Nostri l'altra dai Turchi.
- Aa. Ponte di Pietra il quale difilarono le nostre Truppe.
- Bb. Ordine di Battaglia delle nostre Truppe per attacar il Trincieramento et Accampamento di Turchi.
- Cc. Trincieramento et Accampamento delli Turchi.
- Dd. Camino il quale tennero gl'Infedeli per venir ad attaccarci.
- Ee. Cavalleria et Infanteria nemica.
- Ff. Strada qual tennero li Turchi per fuggirsene.
- Gg. Altezza sopra la qual furono postati li Greci mentre sbarcassimo.

Πρωτογενείς πηγές και αρχειακό υλικό

- FERRARI, 1723, *Delle notizie storiche della Lega tra l'Imperatore Carlo VI e la Repubblica di Venezia contra il Gran Sultano Acmet III e de'loro Fatti d'armi dall'anno 1714 sino alla Pace di Passarowitz, di Girolamo Ferrari, Dottore delle leggi, Libri quattro*, Βενετία, Τυπογραφείο Carlo Buonarrigo
- MERCURE, 1717, *Mercure Historique et Politique, Contenant l'état présent de l'Europe, ce qui se passe dans toutes le Cours, l'intérêt des Princes, leurs Brigues, & généralement tout ce qu'il y a de curieux pour le Mois de Décembre 1717 – Le tout accompagné de Réflexions Politiques sur chaque Etat*, [τ. 63], Χάγη
- MERCURE, 1718, *Mercure Historique et Politique, Contenant l'état présent de l'Europe, ce qui se passe dans toutes le Cours, l'intérêt des Princes, leurs Brigues, & généralement tout ce qu'il y a de curieux pour le Mois de Janvier 1718 – Le tout accompagné de Réflexions Politiques sur chaque Etat*, τ. 64, Χάγη
- PARAVIA, Antonio Paravia, *Mio portafogli di viaggi, osservazioni, memorie, e frammenti storici del mio tempo. Parte prima Dall'anno 1754 fino al 1774*, Βενετία, Βιβλιοθήκη Μουσείου Civico Correr, Provenienze Diverse 241b
- SCHULENBURG, 1834, *Leben und Denkwürdigkeiten Johann Mathias Reichsgrafen von der Schulenburg, Erbherrn auf Emden und Delitz, Feldmarschalls in Diensten der Republik Venedig. Aus Original-Quellen bearbeitet – In zwei Theilen*, τ. 1-2, Λειψία
- WILHELMSHÖHER KRIEGSKARTEN, τ. 17 με τίτλο *Krieg zwischen den Türken, dem Kaiser und Venedig 1714-1718*: συλλογή χαρτών που απόκειται στο Hessisches Staatsarchiv Marburg

Βιβλιογραφία

- ΑΣΔΡΑΧΑΣ ΣΠ.Ι., 1996, Από τους ορίζοντες της τοπικής ιστορίας, στο: *Πρακτικά Δ' Συνεδρίου Επτανησιακού Πολιτισμού. Από την τοπική ιστορία στη συνολική: το παράδειγμα της Λευκάδας, 15^{ος}-19^{ος} αι.*, Αθήνα, 433-437
- ΑΥΔΙΚΟΣ ΕΥ.Γ., 2003, Η ελιά στην Πρέβεζα: συμβολική σημασία και κοινωνικοί μετασχηματισμοί, στο: Π. ΚΑΜΗΛΑΚΗΣ & Λ. ΚΑΡΑΠΙΔΑΚΗ (Επιμ.), *Η ελιά και το λάδι στον χώρο και τον χρόνο (Πρακτικά συμποσίου, Πρέβεζα, 24-26 Νοεμβρίου 2000)*, Αθήνα, 175-184
- ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ Ε.Κ., 1987, *Γαλλοελληνική εκμετάλλευση δασών στη Δυτική Ελλάδα (1710-1790). Ένα εμπόριο με προεκτάσεις*, Αθήνα

- ΔΟΝΟΣ Δ.Α., 2005, Η βενετική κατάληψη Πρέβεζας και Βόνιτσας το έτος 1717 σύμφωνα με την γερμανική μετάφραση της ιταλικής έκθεσης πεπραγμένων, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 41-42, 6-44
- ΔΟΝΟΣ Δ.Α., 2007, Στρατηγήματα. Η κατάληψη της Πρέβεζας από τον Morosini (1684) μέσα από συναφείς πηγές, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 43-44, 66-111
- ΔΟΝΟΣ Δ.Α., 2009, Πολιτική, πειρατεία και τέχνη. Η δήωση της Πρέβεζας από τους ιππότες του Αγίου Στεφάνου το έτος 1605, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 45-46, 63-116
- ΔΟΝΟΣ Δ.Α., 2010, Παρατηρήσεις για την πολεοδομική εξέλιξη της Πρέβεζας κατά το 17^ο και 18^ο αιώνα, στο: Μ. ΒΡΕΛΛΗ-ΖΑΧΟΥ & ΧΡ. ΣΤΑΥΡΑΚΟΣ (Επιμ.), *Πρέβεζα Β΄. Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Συμποσίου για την Ιστορία και τον Πολιτισμό της Πρέβεζας, 16-20 Σεπτεμβρίου 2009*, τ. 1, Πρέβεζα, 435-459
- ΘΕΜΕΛΗΣ Π., 2007, Η αξία των βενετικών αρχείων για την αρχαιολογική έρευνα. Ορισμένα παραδείγματα, στο: *Πληροφορίες για την τεχνολογία στις βενετοκρατούμενες ελληνικές περιοχές (Πρακτικά ημερίδας, Αθήνα, 10 Σεπτεμβρίου 2005)*, Αθήνα, 43-62
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ. (Επιμ.), 2006, *Επί Χάρτου. Χαρακτικά της Πρέβεζας*, Πρέβεζα
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 2010, Το κάστρο της Μπούκας (1478-1701). Η οχυρωμένη Πρέβεζα μέσα από τις πηγές, στο: Μ. ΒΡΕΛΛΗ-ΖΑΧΟΥ & ΧΡ. ΣΤΑΥΡΑΚΟΣ (Επιμ.), *Πρέβεζα Β΄. Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Συμποσίου για την Ιστορία και τον Πολιτισμό της Πρέβεζας, 16-20 Σεπτεμβρίου 2009*, τ. 1, Πρέβεζα, 395-433
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ. & ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ ΣΤ.Β. (Επιμ.), 1994, *Νικόπολις - Πρέβεζα*, Πρέβεζα
- ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERING Ο., 2004, Η Λευκάδα στη βενετική χαρτογραφία (1686-1729), στο: G. TOLIAS & D. LOUPIS (Επιμ.), *Eastern Mediterranean Cartographies, ΕΙΕ/ΚΝΕ, τετράδια εργασίας* 25/26, 93-133
- ΛΙΑΤΑ Ε.Δ., 2003, Η «Τετρακωμία» της Λευκάδας. Σχόλιο σ' ένα σχέδιο του 1684, *Επετηρίς Εταιρείας Λευκαδικών Μελετών* 9, 13-34
- ΤΟΛΙΑΣ Γ., 2008, *Ιστορία της Χαρτογραφίας του ελληνικού χώρου, 1420-1800. Χάρτες της συλλογής Μαργαρίτας Σαμούρκα*, Αθήνα
- ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΣ Δ., 2002, *Ο τελευταίος Βενετο-Οθωμανικός πόλεμος, 1714-1718*, Αθήνα
- AMORETTI G., 2006, *La Serenissima Repubblica in Grecia, XVII-XVIII secolo. Dalle tavole del Capitano Antonio Paravia e dagli archivi di Venezia*, Torino
- BREDEKAMP H., 2010, *Theorie des Bildakts*, Berlin

- BURKE P., 2001, *Eyewitnessing. The uses of images as historical evidence*, London
- CENSER J.R., 1994, *The French press in the age of Enlightenment*, London
- CURLIN J.S. & KARABELAS N.D., 2010, Adi 31 Agosto 1797. A dispute in the Venetian-Ottoman border of Preveza, στο: A. TSORLINI (Ed.), *Proceedings of the 10th National Cartographic Conference (Ioannina 2008)*, Θεσσαλονίκη, 111-140
- DERRIDA J. 1967, *De la grammatologie*, Paris
- HARLEY J.B., 2001, *The new nature of maps. Essays in the history of cartography*, ed. by P. Laxton, Baltimore
- JÄGER H.-W. (Ed.), 1997, *Öffentlichkeit im 18. Jahrhundert*, Göttingen
- KARKAZIS M., 2007, Un'inedita veduta dalla galleria del Maresciallo Schulenburg, *Bollettino d'Arte* 140, 129-132
- LOMBARD J., 1991, Mercure Historique et Politique 1 (1686-1782), στο: J. SGARD (Ed.), *Dictionnaire des journaux 1600-1789*, αρ. 940, Paris
- PANSINI V., 2007, *Cartography and production of space. A challenge for the historian*, European University Institute (Max Weber Programme / Working Paper 33)
- POTEN B.v., 1891, s.v. Schulenburg-Klosterroda, Friedrich Albrecht Graf von der, in: *Allgemeine Deutsche Biographie* 32, 663-664, Onlinefassung <http://www.deutsche-biographie.de/pnd117160245.html?anchor=adb> (προσπέλαση 20.12.2011)
- SCHMIDT H., 1991, *Il salvatore di Corfù Matthias Johann von der Schulenburg (1661-1747). Una carriera militare europea al tempo dell'alto assolutismo*, Venezia
- SETTON K.M., 1991, *Venice, Austria and the Turks in the seventeenth century*, Philadelphia
- STOURAITI A., 2008, *Colonial mapping and local knowledge in the Venetian Empire, 1684-1715*, European University Institute (Max Weber Programme / Working Paper 15)
- TODT K.-P., 2011, Venezianer, Deutsche und Osmanen im Kampf um Griechenland (1645-1718), *Thetis. Mannheimer Beiträge zur Klassischen Archäologie und Geschichte Griechenlands und Zyperns* 18, 130-165
- WOODWARD D., 1974, The study of the history of cartography. A suggested framework, *The American Cartographer* 1, τχ. 2, 101-115